

Neljas peatükk Kalmed ja matmisviis

Kui vanemast pronksiajast ei ole Eesti alal teada ühtki kindlamat matmispaika, siis üleminekul nooremale pronksiajale muutub pilt täielikult. Hakatakse rajama maapealse ehitusega kivistkalmeid, mis esialgu esindavad vaid üht tüüpi, s.o kivistkalmeid. Ajapikku lisandub teisigi kivistkalmevorme, nimelt laevkalmeid, kangurkalmeid, mitut liiki tarandkalmeid jt. Võimatu on anda täpseid arve nimetatud kalmetüüpide esindatuse kohta, kuivõrd ilma kaevamiseta ei ole tihti võimalik nende iseloomu lähemalt määrata. Lisaks maapealse ehitusega kivistkalmetele on siit-sealt kogunenud andmeid ka maa-aluste matmispaikade kohta, kuid nende avastamine sõltub tavaliselt õnnelikust juhusest.

Matmispaikade uurimine võimaldab teha järeldusi muistse ühiskonna paljude tahkude kohta. Kalmematerjalide analüüs annab teavet usundi üldisest laadist, sh suhtumisest hauatagusesse ellu, ning rituaalsest kommunikatsioonist elavate ja surnute vahel. Füüsilise antropoloogia abil on võimalik teha tähelepanekuid matmisel läbiviidud riituste, aga samuti maetute arvu (sh ka kalmesse matnud kollektiivi suuruse), vanuse, soolise kuuluvuse, toitumuse, põetud haiguste jms kohta. Kaudset informatsiooni on kalmeleidude põhjal võimalik hankida ka materiaalse kultuuri, majanduse ja ühiskonnas valitsenud ideoloogia(te) kohta. Selles peatükis esitatud kalmete ja matmisviisi analüüsi tulemusi kasutatakse viimase peatüki temaatika käsitlemisel.

4.1. Kivistkalmed

4.1.1. Kivistkalmete levik

Kivistkalmed on maapealse ehitusega haudrajatised, mille keskosas olevat kividest kirstu (või mitut kirstu) ümbritseb üks või mitu kiviringi ning mis on täidetud ja pealt kaetud kivilasuga. Eestis teatakse kokku üle 800 kivistkalme, mis on levinud peamiselt Põhja-Eesti rannikulähedases vööndis, vähemal määral Lääne-Eestis ja saartel. Sisemaal kohtab neid kalmeid harva, üksnes Pandivere kõrgustiku loodejalamiilt Tapa lähedalt teatakse neid mõnevõrra suuremal hulgal. Lõunapoolseimad kivistkalmed asuvad Võrtsjärve ümbruses. Samalaadne kalmevorm on levinud ka Põhja-Lätis ja Kuramaal, kuid Lätis on neid tänapäeva teaduslikul tasemel veel suhteliselt vähe uuritud.

Eesti kivistkalmetest on erinevatel aegadel teaduslikult uuritud u 130; sealhulgas 80 kalmet on kaevatud läbi enam-vähem täies ulatuses (Margot Lanemani andmed). Tänapäeval maastikul kujutavad vaatlusalused kalmed endast keskmiselt u 10–15 m läbimõõduga ja kuni meeter-poolteise kõrgusi ümaraplaanilisi üleni kamardunud kuhjatisi. Kivistkalmed paiknevad tavaliselt rühmiti, kusjuures matmispaigad asuvad

üksteisest enamasti paari-kolmekümne kuni sadakonna meetri kaugusel (erandiks Jõelähtme, kus kalmed asusid väga lähestikku); päris üksikuid kalmeid kohtab harva. Kalmerühmade keskmiseks suuruseks Eestis on 5–6 kalmet, kuid sealjuures esineb ka mõningaid silmatorkavalt suure arvuga rühmi. Nii avastati Jõelähtmes 36 kalmet, kusjuures üks osa kalmeid oli varem hävitatud tee-ehitusega. Suurim rühm on aga Muuksi Hundikangrud oma 85 kalmega ning suhteliselt suured on ka teised rühmad selle lähinaabruses.

4.1.2. Kivikirstkalmete ehitus

Hoolimata ülal esitatud definitsiooni selgusest ja lihtsusest, kohtab kivikirstkalmete ehituses arvukaid variatsioone ja kõrvalekaldeid „reeglitest“. Vaatleme neid kalmeid lähemalt üksikute konstruktsioonide kaupa.

Ringmüür

Kivikirstkalmete ringmüüridele ei pööratud Eesti arheoloogia algusaegadel õieti mingit tähelepanu – enamasti kaevati üksnes kirste, kus teati peituvat matuseid. Olukord muutus põhjalikumalt alles Artur Vassari kaevamistega 1930. aastate lõpul Muuksis, kus avati kalmed kogu ulatuses. Vassari järgi kujutas ringmüür endast matmisala piiri, sest kuigi esimesed matused asetati kirstu või kirstudesse, on tihti maetud ka neist väljapoole, kirstu(de) ja ringmüüri vahelisele alale. Ringmüüri oli seega oluline sümboolne ja rituaalne tähendus matmispaiga eraldamisel muust maailmast, samas kui kirst (või kirstud) oli vaid üks matmiskoht teiste hulgas (Vassar 1938b).

Ringmüüri ehitus võib olla mõneti erinev. Põhja- ja Lääne-Eestis kohtab valdavalt kalmeid, kus ringmüür on täienisti ehitatud paeplaatidest kuivmüürina. Nende kõrval, tihti samades kalmerühmades, esineb aga ka selliseid kalmeid, mille ringmüüri vundament on rajatud raudkividest, nende peale on aga laotud paeplaatidest kuivmüür (nt Jõelähtme, Rebala, Vão, Iru). Piirkondades, kus looduslikult paasi ei esine (nt Vehendi Lõuna-Eestis), koosnevad ringmüürid üksnes raudkividest. Selliseid ringmüüre on siiski teada ka paepealsetelt aladelt (nt Vão Kangru, Proosa), kuigi alati pole kindel, kas paekividest rinnatis seal mitte lihtsalt hävinud pole. Kõikide variantide puhul on ringmüüride välimine külg kujundatud korrapäraseks, sisekülg aga seotud kalme sisemise kivitäidisega. Seni on avastatud ainult üks kivikirstuga kalme, millel ringmüür puudus – selleks oli III kalme Rebala Lastekangrute rühmas (Lang *et al.* 2001, foto 5).

Ringmüüride omaaegset kõrgust on raske täpsemalt hinnata, kuna nad kõik on suuremas või väheemas ulatuses maha varisenud. Kaevamistel on leitud kuni 0,6–0,8 m kõrgusi ringmüüriõike ning – arvestades varingute ulatust – võib müüride esialgseks kõrguseks hinnata umbes meetri, võib-olla isegi rohkem. Ringmüüride läbimõõt – juhul, kui on tegu ühemüüri kalmetega – varieerub enamasti 8–12 m vahel, ulatudes harva üle 16–17 m. Väikseimad kivikirstkalmed Eestis on algselt ehitatud lastele – nt Tandemäe II kalme läbimõõt ulatus kõigest 2,5 m-ni ning mitmeid samasuguseid on avastatud ka Jõelähtmes (Kraut 1985) jm. Teise ringmüüri olemasolul on selle läbimõõt muidugi suurem, keskmiselt 12–16 m vahel. Kolme ja nelja ringmüüri kalmeid on seni avastatud vaid üksikuid; nt Lügänuuse Tark-Jaagu nelja ringmüüri läbimõõdud olid 5,3, 7,5, 12 ja 14–15 m. Põhja-Läti kivikirstkalmed näivad avaldatud andmete põhjal olevat

olnud ühe kiviringiga; samas esineb seal juhtumeid, kus algselt ringikujulisele kalmele on ehitatud juurde poolringe (nt Buļļumuiža 4. kalme, vt Graudonis 1967, joon. 25). See on komme, mis sakraalarhitektuuris sai valitsevaks varaste tarandkalmete juures (vt 5.3.1).

Kaevamistel tehtud tähelepanekute põhjal on osal mitmemüüriolistest kalmetest tehtud kõik ringmüürid korraga või üsna üksteise järel. Mõne kalme (Väo Kangru II ja Iru VI) juures on seevastu täheldatud, et välimine ringmüür ehitati tunduvalt hiljem, kuna see oli laotud sisemise müüri varingule (Jaanits *et al.* 1982, 178). Seegi asjaolu viitab eriti tarandkalmete juures levinud nähtusele, et monumentaalseid matmispaiku ei ehitatud valmis ühekorraga, vaid neid võidi täiendada ja ümber ehitada mitmeid kordi hiljemgi.

Kirst

Vaatlusaluste kalmete keskseks struktuurielemendiks on olnud kividest ehitatud kirst. Kirst oli esmaste ja/või sotsiaalselt olulisemate matuste sängitamise kohaks. Seegi võib olla tehtud erinevalt. Kõige tavalisemad on paekividest kuivmüürtehnikas laotud seintega kirstud (nt Jõelähtme, Rebala), mis oma põhjaga – milleks olid suuremad paeplaadid – võisid paikneda kas algsel maapinnal või sellele asetatud kivilademel. Kuni kolm korda harvemini kohtab kirste, mille seinteks olid püstises asendis paeplaadid; seesugused kirstud on enamasti rajatud otse maapinnale (nt Loona, Lügänuuse Tark-Jaagu). Hoopis vähem esineb raudkividest ehitatud kirste (nt Kaseküla). Varem arvati, et paekividest kirstude erinev ehitusviis osutab ajalistele erinevustele: püstjatest paeplaatidest kirste peeti varasemaks, nooremaste pronksiaega ja rauaaja algusse kuuluvaks, ning laotud seintega kirste neist hilisemaks (Lõugas 1970a, 48). Hilisem analüüs on aga näidanud selle oletuse paikapidamatust, sest mõlemat ehitusviisi esineb rööbiti kogu kivikirstkalmete ehitamise aja jooksul (Lang 1992, 20). Küll aga tundub, et otse maapinnale rajatud kirstudega kalmed on üldjuhul pärit varasemast ja kivilademele ehitatud kirstudega matmispaigad hilisemast ajast.

Tavaliselt on igas kalmes vaid üks kirst, kuid vahel esineb neid ka rohkem. Viimasel juhul võib tegu olla kahe erineva ehitusviisiga: kas ühist vaheseina omavate kaksik- või kolmikkirstudega kalme keskel (nt Väo Kangru IIIa, Muuksi 32, 33, Muuksi Lõokese¹) või siis eraldi ühe tsentraalse ja ühe või mitme perifeerse kirstuga kalme äärealal (nt Väo Kangru VIII, Lagedi X, Rebala I). Esineb ka nende mõlema viisi kombinatsioone – nt Lagedi IV kalme alumises kihis oli maapinnale rajatud kaksikkirst ning pisut kõrvale ja kivilademe peale veel üks perifeerne kirst, samuti leiti Jäbara A kalmes nii tsentraalsed kui ka perifeersed kaksikkirstud. Huvitavaks osutus pärast järelkaevamist Muuksi Hundikangrute 5. kalme siseehitus: selle keskel paiknes 4,4 m pikkune kirst, millest ida pool asus üks 2,4 m pikkune ning lääne pool veel kaks ligi samasuurt kirstu (Vedru 1998, joon. 2). Pole võimatu, et selle Eesti oludes ainulaadse pikkusega keskse kirstu näol oli tegu algselt kahe eraldi, otsakuti kokku ehitatud kirstuga, mille vahesein oli oskamatu kaevamisega eemaldatud juba kalme esmasel kaevamisel 1925. a.² Kirstude mõõtmed meie kivikirstkalmetes ongi olnud suhteliselt standardsed: nende pikkus varieerub tavaliselt 2 ja 2,5 m vahel, laius on enamasti pisut alla meetri. Ka Põhja-Läti kivikirstkalmete hulgas kohtab selliseid, kus kirstude arv on suurem

¹ Lõokese kalmes paiknes kolmikkirstu all põiki veel ka varasem kirst.

² Seda oletust näivad kinnitavat ka kaks läänesektoris olnud kirstu, mille otsaseinad ulatuvad kokku, kuigi kirstud ise ei paikne ühel teljel.

tavapärasesest – nt Bullumuižas võis neid ühes kalmes kohata isegi kuni seitse (Graudonis 1967, 41 jj).

Kirstude orientatsioon kalmetes on üldjuhul samuti ühesugune – selleks on põhjalõuna suund, harilikult väikese (kuni 45°) kaldega ühele või teisele poole. Ida-läänesuunalisi kirste esineb meie kalmetes harva (nt Iru I).

Kirstu ja ringmüüri vaheline ala

Kirstu ja ringmüüri vaheline ala on olnud täidetud mullaseguse kivilasuga, milles puudub igasugune korrapära. Samasugune kivilasu katab õhukese kihina ka kirstu ennast. Kuigi tavaliselt esineb mulda kõikjal kalmekivide vahel, ei ole usutav, et seda toodi sinna juba kalme ehitamise ajal. Tõenäoliselt on tegu loodusliku mullatekke protsessiga, mida võis soodustada kalmete ümbruses ühel või teisel ajal aset leidnud maaharimine ja sellest tingitud mullaerosioon. Samalaadsete mullaseguste kivilasudega on tegu ka põllupeenarde ja põllukivihunnikute puhul, kuhu defitsiitset mulda keegi sihilikult ei visanud. Kalmete muld on küll enamasti mõnevõrra tumedam põllukivihunnikute omast, kuid see on ilmselt tingitud sinna asetatud matustest, eriti tuhasegustest põletusmatustest.

Ka kirstu(de) ja ringmüüri(de) vahelist ala on sageli kasutatud matmiseks, kuigi mitte alati. Vahel on seesuguste järelmatuste jaoks ehitatud täiendavad kirstud, kuid enamasti on maetud ilma kirstudeta – nii põletatult kui ka põletamata.

4.1.3. Matmisviis kivikirstkalmetes

Kuigi kivikirstkalmete tüüpehitus jätab mulje individuaalsetest matmispaikadest, on neisse peaaegu alati maetud rohkem kui üks surnu. Matuste arvukus ei iseloomusta seejuures mitte ainult kalmete perifeerseid osi kirstu(de) ja ringmüüri vahel, vaid ka kirste endid, kust harva on leitud alla paari-kolme luustiku. Kuna suure osa kalmete luuainest ei ole tänapäevasel teaduslikul tasemel analüüsitud – see kehtib eriti põletusmatuste kohta –, siis on siinkohal ka raske tuua kogu Eesti jaoks adekvaatseid statistilisi andmeid. Pealegi on olukord maa eri osades ja erinevates kalmerühmades olnud erinev, mis teeb asjatuks ka üldiste keskmiste näitajate arutamise. Nii avastati Pirita jõe alamjooksu 19 antropoloogiliselt analüüsitud kalmes kokku 67–69 laibamatust, mis tähendab keskmiselt 3,6 matust kalme kohta. Et ligi pooltes nendest kalmetest esines ka põletatud luid (ja enamasti samuti mitmest matusest), siis on tegelik maetute arv mõnevõrra suurem, nii u 4–5 ringis ühe kalme kohta (Lang 1996a, 354). Teiste hulgas erandlikult palju matuseid sisaldasid sealjuures Vao Jaani kivikirstkalmed A ja B, kus leiti kokku 8 täiskasvanu ja 13 lapse luid. Rebala Lastekangrute viide kalmesse oli asetatud ühtekokku 40 laibamatust (põletatud luid täheldati siin vaid kolmes kogumikus), sh 24 alla 10-aastast last, kellest omakorda 15 olid imikud (Kalman 1999; Lang et al. 2001, tab 1). Kaseküla kalmes Läänemaal avastati ühtekokku 23 matust, millest koguni 20 kuulusid alla 5-aastastele lastele (Kalman 2000a), samas kui Loona kalmes Saaremaal oli kahe ringmüüri vahelisele alale maetud vähemalt 17 inimest põletamata ja mitmed veel ka põletatult (Jaanits *et al.* 1982, 150). Keskmisest rohkem on matuseid päevavalgele toodud Muuksi täielikult läbi kaevatud ja antropoloogiliselt uuritud kalmetest (6–7), seevastu Jõelähtme 36 kivikirstkalmes esines matuseid suhteliselt vähem, keskmiselt vaid pisut alla kahe igas kalmes (määratud J. Kalmani poolt).

Niisiis võib matuste arv meie kivikirstkalmetes tugevalt varieeruda, ulatudes paarist kuni paarikümneni. Näib valitsevat üsna ilmne ja loogiline seos kalmete kasutusaja pikkuse ja matuste rohkuse vahel: suure matuste arvuga kalmetes kohtab reeglina hauapanuseid ja/või ohvriande hilispronksiajast kuni eelrooma rauaaja lõpuni või isegi rooma rauaajani (nt mitmed Muuksi kalmed, Vão Jaani, Rebala jt), samas kui vähemate matustega kalmed näivad pärinevat kitsamast ajalõigust. Panuste puudumise või vähesuse tõttu ei saa aga paljude kalmete puhul seda seost jälgida.

Domineeriv matmisviis meie kivikirstkalmetes on laibamatus. Seda eriti kirstudes, kus algseid põletusmatuseid kohtab väga harva.³ Põletusmatuseid esineb rohkem kalmete perifeersetes osades ning kõrgemates kivikihtides, tõendades sellega nende üldiselt hilisemat päritolu laibamatustega võrreldes.⁴ Kuna ka kõik põletusmatuseid sisaldanud kirstud on olnud ehitatud samas mõõdus nagu laibamatuste jaoks, siis võib väita, et vaatlusaluse kalmetüübi puhul peeti just viimast algselt ainuõigeks matmisviisiks. Miks mõnesse kirstu siiski maeti põletatult, jääb lahtiseks – nähtavasti võib aga arvestada kas teistsuguse matmistraditsiooni mõjuga (nt maahauad ja laevkalmed) või sotsiaalsete erinevustega maetute vahel. Mõnevõrra suurem on põletusmatuste hulk Põhja-Läti kivikirstkalmetes, kusjuures mõnes neist leidub isegi väikseid, spetsiaalselt põletusmatuste jaoks ehitatud kirste (Buļlumuiža 3. kalme; vt Graudonis 1967, joon. 24).

Põletamata surnud on kalmetesse maetud enamasti selili, väljasirutatud asendis. Tervete ja „komplektsete“ luustike kõrval esineb aga kivikirstkalmetes küllaltki tihti nn sekundaarseid osamatuseid, kus kalmesse on asetatud vaid üks osa inimese luudest, vahel isegi vaid mõni üksik luu. Näiteks täheldati Muuksi 5. kalme uurimisel, et osa surnuid oli algselt asetatud väljapoole kalme ringmüüri ning alles pärast liha kõdunemist viidi need kalmesse, kusjuures ühe indiviidi luid võis sattuda kalme erinevatesse osadesse (Vedru 1998). Vahel on erinevate skelettide luid tahtlikult segatud või ära vahetatud. Nii olid Rebala II kalme kirstus lebanud kahel täiskasvanul ära vahetatud koljud ning ühel neist ka jalaluud (vasak jalg oli pandud paremale ja vastupidi), samas kui teiselt oli eemaldatud sääreлуу (Kalman 1999). Mitmel korral on märgatud pea ja keha eraldi käitlemist: Tõugu IIA ja Tandemäe III kalme põletusmatustega kirstudes puudusid täiesti koljuluud, mistõttu tuleb arvata, et pea eemaldati juba enne põletamist ning maeti või käideldi eraldi (Kalman 2000b). Ka Rebala I kalme sekundaarses kirstus olnud naiseluustikult oli suurem osa koljust eemaldatud (Lang *et al.* 2001). Kõik seesugused nüansid matmisviisid kõnelevad haudasängitamisel läbiviidud erinevatest riitustest ning aitavad heita pilku tollaegsele usundile. Tuleb aga veelkord rõhutada, et tänapäevasel tasemel põhjalikku antropoloogilist analüüsi on läbi viidud ainult üksikute kivikirstkalmete juures (Tõugu IIA, Rebala I–V, Jõelähtme 1–36 (avaldamata), Kaseküla).

Kirstu(de) ja ringmüüri vahelisele alale asetatud matuste puhul võib vaid harva kindlaks määrata nende täpsemat asendit. Nii oli see näiteks Loona kalmes, kus 17 matust olid asetatud rööbiti ringmüüridega, nende vahele, samuti Jäbara A kalmes. Viimases avastati väljaspool kirste 10 laibamatust, mis paiknesid nagu Loonaski rööbiti arvatava

³ Seni on põletusmatuseid avastatud kümne kivikirstkalme kirstust – Tõugu IIA, Tandemäe III, Iru I, Rebala III ja V (ülemistest kihtidest), Lügänuuse Tark-Jaagu (ainult mõned killud), Muuksi 3. ja 4. ning kaks kalmet Kahtlas. Mõningatel juhtudel (Rebala) võib tegu olla kalmesse hiljem asetatud põletusmatuste luudega, mis on kivide vahelt kirstu vajunud.

⁴ Vahel, nt Napa kalmetes, on põletusmatuseid leitud ka kirstude alt, kuid siin võib tegu olla hoopis ajalt varasema matmispaigaga. Analoogilist nähtust on kohatud mujalgi, nt Ilmandu III ja Tõugu IIC varase tarandkalme all, ning neid käsitletakse eraldi allpool.

ringmüüriga (seda välja ei kaevatud); ülemises kihis leidis ka põletatud luude kogumeid (Schmiedehelm 1955, 24–26, joon. 4). Enamasti on aga luustikud kalme perifeersel alal suhteliselt halvasti jälgitavad, luud on laiali ja segamini ning üksikuid matuseid on raske jälgida. Vahel võivad hilisemate matuste luud ka kobaras koos olla, nagu nt Rebala II kalmes, kus avastati paaris pesas väljaspool kirstu ühtekokku 9 imiku ja ühe 9–10-aastase lapse matused (Lang et al. 2001, 40). Põletusmatuste puhul asuvad põletatud luud enamasti pesadena koos, kuid leidub ka suuremale pinnale hajutatud põletatud luukilde.

4.1.4. Hauapanused

Eesti kivikirstkalmed pole hauapanuste poolest kuigi rikkad. Määratavaid ja dateeritavaid leide on saadud umbes iga kolmanda kalme kirstust, samas kui väljaspool kirste olevate matuste juures esineb leide kaks korda sagedamini. Kuna viimased on hilisemad kirstumatustest, siis näitab see tõik panuselise matmise laialdasemat levikut aja jooksul. Samas pole see üldistus igal üksikjuhul paikapidav, kuna teatakse ka suhteliselt rikkalike panustega kirstumatuseid kivikirstkalmete algusaegadest (nt Jõelähtme). Järgnevalt käsitlen üksnes kivikirstkalmete kirstudest leitud inventari, kuna järelmatuste märksa hilisemad leiud haakuvad üldjoones varaste tarandkalmete materjaliga. Suurem osa kõnealustest hauapanustest on ehted ning väiksemad töö- ja tarbeesemed; suuremaid tööriistu ja relvi on leitud vaid üksikutel juhtudel.

Ehted

Kõige sagedasemaks ehteks kivikirstkalmetest on labidakujulise peaga luust nõelad. Neid teatakse üle kahekümne, kusjuures nende põhiline levikuala on olnud Põhja-Eesti Iru kuni Muuksini (15 nõela); Kirde-Eestist Lüganuse ja Napa kalmetest on saadud 5 nõela, samas kui Saaremaalt ainult üks (Loona). Tõsi küll, viimasele lisandub veel paar analoogilist nõela Asva kindlustatud asulast. Nagu eespool märgitud (3.3.3), võib meie labidaspäiste luunõeltele leida vasteid küll Läti ja Leedu kindlustatud asulate, kuid mitte kalmete materjali hulgas.⁵ Koos Eesti labidaspäiste nõeltega leitud kaaspanused aitavad dateerida need esemed peamiselt nooremasse pronksiaega ja ilmselt ka eelrooma rauaaja algusse (Lang 1992). Antropoloogiliselt määratud luustike põhjal võib öelda, et nii labidaspäised kui ka teised luunõelad on olnud panuseks kindlalt meestel ja vanematel lastel või noorukitel; neid võidi panna kaasa ka naistele, kuigi kindlalt ühegi naisematuse juurest neid seni ei teata.⁶

Lisaks labidaspäiste luunõeltele on kivikirstkalmetest leitud vähemal hulgal ka teistsuguse kujuga ehtenõelu, nagu kolmnurkselt laieneva peaga nõelad ja sellised, mille peaosa pole üldse eraldi välja kujundatud (Kraut 1985, tahv VI: 1–4), samuti lehterjalt

⁵ Erandi moodustab siinjuures üksnes Kivutkalnsi vanema pronksiaja maa-alune kalmistu, kust leiti üle kolmekümne laieneva peaosaga luunõela (Denisova et al. 1985, joon. 33–34). Et viimastel on siiski mõningaid erinevusi – nende pea on suhteliselt ümaraplaaniline ja enamasti läbistatud augu või aukudega, mida Eesti nõelte puhul kohtab harvem – siis ei saa neid otseselt meie nõeltega seostada, küll aga pidada teatud eelastmeteks.

⁶ Luunõeltega varustatud kirstudes Jõelähtme 1 ja 2. ning Lagedi II kalmes olid ainult täiskasvanud meeste matused, samas kui Jõelähtme 12. ja 13. kalmest leiti üksnes laste ja noorukite luid. Jõelähtme 9. ja 34. kalmes oli nii naiste kui ka meeste, noorukite ja laste luid. Meeste matustega oli tegu ka Napa IV ja Lüganuse kivikirstkalmes (Friedenthal 1931).

laieneva peaga luunõelad, millele võib paralleele tuua Asvast. Viimased kopeerivad nähtavasti metallist lehterpeaga nõelu, mis levisid Skandinaavias ja Kesk-Euroopas pronksiaja lõpul ja eelrooma rauaaja algul (Baudou 1960, 83; Nylén 1972, 14–15, joon. 7). On leitud ka paar pronksist ehtenõela, millest üks pärineb Jõelähtme 25. kalme 9–10-aastase lapse matusest (Kraut 1985, tahv V: 9), kuid kahjuks pole selle ülaosa säilinud. Teine on karjasekeppnõel Kaunispe kalmest, mis leiti koos eelrooma rauaaja algusse dateeritud kaelavõru, spiraalse keskosa ja lusikakujuliste otstega oimuehte ning spiraalkäevõruga ühe põletusmatuse juurest. Kahjuks pole kindel, kas tegu on algse või mõne hilisema järelmatusega või kas tegu ongi üldse ühe matuse panustega (vt Lang 1996a, 297). Pronksist karjasekeppnõela pea on leitud ka ühe Kõpu kalme järelmatuste juurest, kusjuures ühe teise Kõpu kalme kirstust saadi rauast karjasekeppnõel (Lõugas 1984). Karjasekeppnõelad muutuvad üldlevinud hauapanuseks siiski alles hilise eelrooma rauaaja varastes tarandkalmetes (vt allpool).

Omapärase ehtevormina esinevad pronksist lamespiraalsed oimuehted, mida on seni leitud 10 eksemplari kuuest kohast: Jõelähtme kahest kalmest, Napalt, Lehmja Loo II kalme alt maa-aluse laibamatuse juurest, Muuksilt ja Tammelt. Oimuehete levikupiirkond on seega sama, mis labidaspäistel luunõeltelgi, ning neljal juhul ongi neid koos leitud. Nagu näitavad Lehmja Loo, Muuksi ja Jõelähtme leiud, kanti neid ehteid paarikaupa oimukohtadel. Eesti lähiümbrusest seesuguseid oimuehteid mulle teada pole (mõned Läti ja Leedu eksemplarid on tuntavate erijoontega, vt nt LA 1974, tahv 20: 12, 21: 10), kaugemal ida pool on aga tuntud täpsed analoogid Sosnitski kultuuris 11.–9. sajandist eKr (Epokha bronzy, 112, joon 52: 14). Nii Eesti leiutingimused kui ka nimetatud paralleelid võimaldavad dateerida kõnealused ehted tervikuna nooremasse pronksiaega, kusjuures lõunapoolses Baltikumis arenesid spiraalsed oimuehted järgnevatel sajanditel edasi.⁷ Oimuehetega Jõelähtme 9. kalme kirstus asusid üle 50-aastase naise, 12–13-aastase nooruki ja väikelapse säilmed, samas kui 13. kalmest saadi kahe lapse (vanuses 7–9 ja 3–5 a) ning imiku luid. Muuksis ja Lehmja-Lool olid täiskasvanud inimeste luustikud. Võib oletada, et tegu on naiste ja noorte neidude ehetega.

Lisaks lamespiraalsetele on Lüganuselt leitud ka kaks koonilise spiraali kujulist oimuehet (Schmiedehelm 1955, joon 2: 6), mis esindavad Kesk-Rootsis ja Ojamaal hilispronksiajal – rauaaja algul levinud tüüpi (Nylén 1961).

Kaelavõrud on kivistkalmetes esindatud üksnes plaatjate otstega nn Bräcksta tüüpi võrudega. Lisaks Jäbara A ja Kaunispäe kivistkalmetele on mainitud võrusid leitud ka mõningatest varastest tarandkalmetest (Tandemäe IV, Kõmsi II), mistõttu neid võib pidada mõlemat kalmetüüpi ühendavaks lüliks. Tegu on varase eelrooma rauaaja kaelavõrudega, mis algselt kujunesid välja ilmselt Mälari piirkonnas ja levisid peamiselt Kesk-Rootsi, Edela-Soome ja Eesti rannikuvööndis (Moberg 1941, 92; Stjernquist 1956; Meinander 1969; Lang 1996a, 286–287). Vähemalt Tandemäe kaelavõrud olid panuseks täiskasvanud meestele.

Kivistkalmetest leitud käevõrud võivad olla kas pronksist või rauast. Pronskikäevõrud Jäbara A ja Jõelähtme 15. kalmest on ümmarguse ristlõike ja pisut tahuliste otstega, mis esimesel on kaunistatud põiksoonekestega, teisel aga kaunistamata. Jäbara käevõrule on täpne vaste teada Uuri Klaukse kangurkalmest, teine – mis oli

⁷ Vt nt Lazdiņi oimuehted, Šnore 1970, joon. 5: 14, ning Egliškiiai ehted, Grigalavičienė 1979, joon. 28. Viimastega sarnaneb ka hilise eelrooma rauaaja oimuehe Saaremaalt Mustjala Võhma tarandkalmest (vt Lõugas 1991, joon. 3).

panuseks 4–5-aastasele lapsele – on Eestis ainus. Raudkäevõrusid on seni leitud vaid ühest kivikirstkalmest (Jäbara A) – see on ümmarguse ristlõikega keskelt pakseneva kaarega kaunistamata eksemplar. Märksa suuremal arvul levivad raudkäevõrud meie varastes tarandkalmetes (vt allpool).

Väikesi pronksist kaksiknööpe (2) ja pöörasid (3) on seni leitud üksnes Jõelähtmelt, kusjuures tegu on otsese impordiga Lõuna-Skandinaaviast. Tüpoloogiliste tunnuste põhjal otsustades esindavad nad pigem IV kui V perioodi vorme (vt Baudou 1960, 88–90). Soomest on leitud mõned III perioodi pronksist kaksiknööbid (Salo 1984, 144), kuid Läti ja Leedu materjalide hulgas pole ma seesuguseid esemeid kohanud. Jõelähtme pronksist kaksiknööbid ja pöörad on olnud kaasas ilmselt ainult lastel.⁸

Lisaks imporditud pronksnööpidele teatakse Eestist ka mõningaid merevaigust valmistatud nööpe. Nii pärineb Saaremaalt Loona kalmest üks merevaigust kaksiknööp, mis jäljendab Skandinaavia IV perioodi nn kesktorniga pronksnööpe (vt Baudou 1960, 87, tahv XVIII, kaart 47). Analoogilisi luust või sarvest jäljendusi teatakse ridamisi nii Eestis, Lätis kui ka Leedu kindlustatud asulatest. Merevaigust nööpe, mis kujutavad endast auguga läbitatud nelja labaga tähte, on leitud lastematustega Jõelähtme 28., Loona ja Kurevere kalmest, kusjuures Loonalt pärineb ka üks analoogiline üheksa labaga täht. Viimasega sarnaneb merevaigust täht Lätist Striķi kalmest (LA 1974, tahv 16: 7). Merevaigust esemed on kivikirstkalmetes üsna haruldased, nimetatutele võib lisada veel vaid ühe esemekatke Loona kalmest. Neljalabalistele nööpidele võib luust valmistatud eeskujusid leida Taanist pronksiaja IV perioodist (Baudou 1960, 91, tahv 18, kaart 51), kuid Eestis näib neid olevat kasutatud veel ka varasel eelrooma rauaajal (Kurevere).

Ehete osa lõpuks nimetatagu veel pronksist kettakujulist ehtenaastu Iru IV kalme kirstust, millele on head vasted leitud ka Kurevere ja Liiva-Putla varastest tarandkalmetest (Lang 1996a, 123, joon. 47). Arvatavalt pärinevad seesugused ehtenaastud põhjapoolsest Kesk-Euroopast, kus neid on leitud varase lateeni kontekstidest (Hässler 1977, 106, tahv 68: 6f).

Töö- ja tarbeesemed

Väiksematest töö- ja tarbeesemetest on arvukamalt esindatud pronksist habemenoad (kokku 7). Väo Kangru IV ja Jõelähtme 7. kalmest leitud tagasipööratud spiraalpäise rootsuga sirgeselgsed ornamenditud habemenoad esindavad pronksiaja (IV?)–V perioodi importi lõunapoolsest Skandinaaviast (vrd Baudou 1960, 34–35). Ebatüüpilise kujuga väike ja kaunistamata habemenuga on leitud Saaremaalt Kuigu Sepa kivikalmest ning veel üks analoogiline Jõelähtme 18. kalme kirstust. Lisaks nimetatutele on Kaseküllast ja ka paarist Jõelähtme kalmest avastatud nõgusselgsete habemenugade katkeid – needki pärit Skandinaaviast. Ida pool Läänemerd on kolm habemenoaakatket teada Reznesi kääpast Lätis ja mõned eksemplarid Soomest (LA 1974, tahv 20: 13–15; Meinander 1954b, tahv 12; Pohjakallio 1978, joon. 12: 2); Leedus näivad nad puuduvat. Jõelähtme habemenoad on leitud kirstudest, kus paiknesid meeste matused, v.a üks, kus avastati ainult 8–9-aastase lapse ja imiku luid (nr 33).

Rauast nuge esineb kivikirstkalmete algsete matuste juures haruharva: mainida saab vaid väikest kumerselgset nuga Väo Jaani kivikirstkalme A keskse kirstu põhjalt ning

⁸ 11., 13. ja 36. kalmest saadi üksnes laste luid (vanuses alla 10 a), samas kui 9. ja 12. kalmes esines lisaks lastematustele ka vanemate inimeste säilmeid.

raie- või võitlusnuga Jäbara A-kalmest. Kuigi Eestis hakkavad kumerselgsed noad massilisemalt esinema alles hilisel eelrooma rauaajal (vt eespool, 3.3.3), võib nii Skandinaavias, Kesk-Euroopas kui ka Ida-Euroopa metsavöötmes leida arvukalt vasteid alates pronksi- ja rauaaja vahetusest (vt Lang 1996a, 136 ja seal osundatud kirjandus). Sama vana nuga avastati hiljuti Kunda Hiimäe varasest tarandkalmest.

Moe ja Jõelähtme 7. kalmest leitud pintsetid esindavad samuti importi Skandinaaviast ning võivad pärineda kas IV või V perioodist. Eestis on ühed pronksiaegsed pintsetid leitud veel Sõrve laevkalmest ning ühed Tehumardi peitleiust, vähe teatakse neid ka mujal Läänemere idaranniku maades. Jõelähtme pintsetid olid kaasleiuks spiraalrootsuga habemenoale 30–35-aastaselt mehel.

Pronksist ja rauast naaskleid on leitud terveist reast kivikirstkalmetest, samuti kangur- ja tarandkalmetest. Enamasti on tegu väikeste, kõigest 3–5 cm pikkuste esemetega, kuid Loonalt pärineb ka üks ligi 9 cm pikkune pronksnaaskel. Lisaks kalmetele on rida varaseid pronks- ja raudnaaskleid leitud ka meie kindlustatud asulatest (vt eespool). Lisaks naasklitele teatakse ka üht rauast õmblusnõela Iru XIII kalme kirstust ning teist samasugust Lagedi VI kalme järelmatuste juurest (vt 3.3.2).

Ainulaadseks panuseks meie kivikirstkalmetes osutus luust suitsekang, mille katke leiti Proosalt (Deemant 1980, tahv IV: 1). Seesuguseid suitsekange teatakse eelkõige hilispronksiaja kindlustatud asulatest (vt eespool).

Relvad

Ainsaks kindlaks relvaks meie kivikirstkalmetest on varase lateeni tüüpi mõök, mis koos massiivse raudkäevõruuga tuli päevavalgele Jäbara A kalme serva üleskündmisel (Schmiedehelm 1955, 24, joon. 6: 2). Tõenäoliselt ei pärinenud see relv kirstumatusest, vaid mõnest hilisemast järelmatusest, milliseid kalmes leidus rohkesti. Relvana võib ehk käsitleda ka sama kalme I kirstumatuse juurest leitud suurt raie- või võitlusnuga. Ei ole võimatu, et just mõne kivikirstkalme lõhkumisel Vajangu ümbruses on leitud ka Eesti ainus terve pronksmõök (vt Lang & Jonuks 2001).

Kiviesemed

Mõnest kivikirstkalmest on leitud tulekiviesemeid ning töötlemisjälgedega kvartsikilde. Siinkohal väärivad märkimist suhteliselt sarnased kõõvitsad Kuigu Sepa ja Jõelähtme 21. kalmest (Kraut 1985, tahv VI: 9). Lisaks on mitmeid tulekivi- ja kvartsesemete katkeid või -kilde leitud ka Muuksi kalmetest (nt Vassar 1938b, 359) ja kvartsikild Tõugu IIA kalme kirstust (Lang 2000a, 99).

Keraamika

Keraamika esineb kivikirstkalmetes, sh ka kirstudes, tavaliselt väikeste kildudena, mille puhul ei ole võimalik öelda, kas tegu on hauapanustega või jäänustega kalmel läbi viidud rituaalidest. Tuleb ka märkida, et suurem osa keraamikast on ilmselt olnud seotud järelmatustega, eriti põletusmatustega, mida kinnitab keraamika rohkus arvukate järelmatustega kalmetes (nt Loona, Muuksi) ning vähesus või lausa puudumine väheste järelmatustega kalmetes (nt Jõelähtme). Ka suurema osa keraamika paiknemine kalmetes

väljaspool kirste kõneleb selle seotusest kirstuväliste matustega. Kirstudes esineb savinõusid suhteliselt harva ning peale väheste erandite on tegemist üheainsa savinõutuübiga. Selleks on nn Lüganuse-pärane keraamika, mida üksikasjalikumalt defineeriti eespool (vt 3.3.1).

Kurevere kivikirst- või kangurkalme seesmisest ringist, kus ilmselt oli asunud hävinud kirst, leiti kaks hilispronksiaegset savinõu, millest üks esindab Asva-pärast peen- ja teine jämekeraamikat. Esimene on tugeva nivendiga kausike, kusjuures analoogiline nõu on leitud ka Vao Jaani kivikirstkalmest, kuigi mitte kirstust. Teine Kurevere nõu on lohkornamendiga kaunistatud suurem nõgusa kaelaosaga pott. Asva-pärase jämekeraamika kilde on leitud ka kahe Lagedi kalme kirstust, kus need olid kaunistatud ümbermässitud nõõri vajutistega.

Rebala III kalme kirstust pärineb ka üks Eestis täiesti ainulaadne savinõu, mille tugevasti profileeritud kaelaosa on kaunistatud kolme püstkriipsukeste reaga. Täpsemaid vaseid sellele nõule seni leida pole õnnestunud.

Kokkuvõttes võib kivikirstkalmete hauapanuste kohta täheldada kahe kultuurilise kihistuse olemasolu. Neist esimest võib nimetada kohalikuks traditsiooniks ning selle hulka kuuluvad mitmetüübilised luunõelad, lamespiraalsed oimuehted, tulekivi- ja kvartsesemed/killud ning Lüganuse pärane keraamika. Nimetatud hauapanused, millele teatakse häid vaseid ka Põhja-Lätis ja Väina alamjooksul, olid iseloomulikud nii meestele, naistele kui ka noorukitele ja/või lastele. Teist kihistust nimetaksin lääne traditsiooniks, kuivõrd see hõlmab importi Skandinaaviast, nii tänapäeva Taani ja Lõuna-Rootsi kui ka Kesk-Rootsi aladelt, ning vaid üksikjuhtudel Kesk-Euroopa suunalt. Sellesse leiurühma kuuluvad pronksist habemenoad, pintsetid, nõõbid-pöörad, Bräcksta tüüpi kaelavõrud jm. Huvitaval kombel on vaatlusaluse rühma esemeid leitud hauapanustena üksnes meeste ja laste matustes, niivõrd kui neid on antropoloogiliselt määratud. Meeste puhul näib asi olevat selge – tegu on staatusesemetega (kaelavõrud, habemenoad ja pintsetid). Lastel on olnud kaasas reeglina väiksemad pronksehted (nõõbid-pöörad), kuid esindatud on ka pronkskävõrud ja ehtenõelad. Importesemed laste haudades – samas kui neid muidu esineb üksnes vähestes täiskasvanute matustes –, samuti nagu eraldi laste jaoks ehitatud väikesed kivikirstkalmed mitmel pool Eestis – tingimustes, kus suur osa lapsi pole üldse kivikalmetesse maetud –, kõnelevad mõnede laste kõrgemast sotsiaalsest staatusest ühiskonnas või vähemalt sellest, et nendele lastele pöörati matmise ajal kõrgendatud tähelepanu.

Nimetatud kahte kultuurikomponenti tuleb loomulikult käsitleda mitte eraldi, vaid kokku sulandatuna ühtseks tervikuks, üheks kultuuritekstiks, mis oli iseloomulik kivikirstkalmeid rajanud ühiskonnale peamiselt Põhja- ja Lääne-Eestis. Nii Jõelähtmes kui ka mitmel pool mujal esinevad mõlema traditsiooni esemed koos ühes kalmes. Tähelepanuväärne on ka lääne traditsiooni kuulunud esemete jäljendamine kohalikus materjalis, olgu selleks siis ehtenõelad või nõõbid (rääkimata relvadest ja tööriistadest, mis pole leitud kalmetest, vaid mujalt). Algselt võõrast traditsiooni esindavad aga ka kivikirstkalmed ise.

4.1.5. Kivikirstkalmete vanus ja päritolu

Nagu juba hauapanuste ülevaatest selgus, kuuluvad kirstuleidude põhjal dateeritavad kalmed ajavahemikku noorema pronksiaja algusest (hiljemalt I aastatuhande algus eKr) kuni eelrooma rauaajani. Teadaolevalt kõige hilisemateks leidudeks kivikirstkalmete kirstudest on rauast karjasekeppnõelad, mida siiski oma alguses asendis on kindlalt täheldatud vaid ühel juhul – Kõpu kalmes. Kuna karjasekeppnõelad muutusid (tarand)kalmetes massiliseks leiuks hilisel eelrooma rauaajal, siis näib kindel, et sel ajal kivikirstkalmeid enam ei rajatud, v.a ehk ainult perifeersetes kohtades.

Kivikirstkalmete rajamise algusaeg ei ole siiski nii probleemitu. Rebala I–III kalme alt ja alumiste kivide vahelt kogutud sõeproovid – mis usutavasti pärinesid kalmealuse maapinna puhastamisest tulega – osutasid mõnevõrra suuremale vanusele, s.o 12.–10. sajandile eKr (Lang & Kriiska 2001, tab 2: 8–10). Üks I kalme kirstus olnud matustest dateeriti akseleraator-meetodil aga 8.–6. sajandisse eKr.⁹ Paraku ei ole võimalik kindlaks teha, kas analüüsitud inimлуу pandi kalmesse kohe pärast selle rajamist, või pärineb see hoopis mõnest hilisemast järelmatusest.¹⁰ Ka Rebala I ja III kalme kirstudest leitud Lügänu-pärane keraamika ei välista varasemat dateeringut, kuna sellesse rühma kuuluva savinõu kõrbekihi AMS-dateering Altkülast on täpselt sama vana kui sõeproovid vaadeldavate kalmete alt. Ka labidaspäiste luunõelte vanus võib osutada suuremaks seni arvatust (vrd Lang 1992), sest ühelt poolt on need esemed dateeritud üksnes kaasleidude, sh mainitud keraamika põhjal,¹¹ ning teiselt poolt kuuluvad nende ehete lähtevormid keskmisse pronksiaega. Varem on Rebala kalmed dateeritud kas tervikuna eelrooma rauaajaga (Lõugas 1983) või üksnes selle vanemasse järku (Lang 1996a, 295). Kalmete-aluse sõe dateeringud aga osutavad võimalusele, et siin on tegu üldse vanimate teadaolevate kivikirstkalmetega Eestis.

Huvipakkuv on asjaolu, et nendes meie vanimates dateeritud kalmetes esineb kohalik hauapanuste traditsioon, mitte import. Siinsete kivikirstkalmete eeskujuks on juba pikka aega peetud skandinaaviapärase kalmevormi, mis vanemal pronksiajal levis Kesk-Rootsist kõigepealt Soome rannikualadele ja sealt Põhja- ja Lääne-Eestisse (Meinander 1954b, 118–120; Moora 1956, 73 jj; Jaanits *et al.* 1982, 161). Seda arvamust näisid kinnitavat kalmetest leitud IV–V perioodi importesemed. Tuleb siiski märkida, et nimetatud eeskujud kalmevormis on Eesti vastavatest kivikirstkalmetest mitusada aastat varasemad ning et noorema pronksiaja alguseks, kui sellised kalmed Eestisse väidetavalt jõudsid, oli nii Skandinaavias kui ka Soomes valitsevaks matmisviisiks kujunenud põletusmatus. Erandiks näib olevat Ojamaa, kus kivikirstkalmete kirstudesse asetati laibamatuseid veel kuni vanema ja noorema pronksiaja vahetuseni (Burenhult 1991, 79, joon. 58). On võimalik mõelda, et ka Eestis hakati kivikirstkalmeid ehitama märksa varem ning et vanemasse pronksiaega (selle teise poolde) kuulub osa ilma panusteta matmispaiku. See aitaks seletada nii nende kalmete konstruktsioonilist sarnasust kui ka seda, et kivikalmed jõudsid siia koos laibamatmise traditsiooniga. Rebala kalmed näivad aitavat seda seni puudunud lünka täita ning teiselt poolt võis just Ojamaa saar olla mõjutuste lähtekohaks.

⁹ Vanus radiosüsiniku aastates: 2480±35 tt (Poz-10816).

¹⁰ Rebala I kalme hilisemast kasutamisest ja ümberehitamisest tunnistab nii sellesse kalmesse ehitatud perifeerne kirst kui ka asjaolu, et keskne kirst oli juba varem avatud ning matused selles segamini aetud (vt Lõugas 1983; Lang *et al.* 2001).

¹¹ Üldmainitud Rebala I kalme kirstumatuse radiosüsiniku dateering võib olla relevantne ka sealt leitud labidaspäise luunõela jaoks.

Samas ei saa kõrvale jätta ka kalmevormide teistsugust levikuteed, kuivõrd Läänemere idarannikule jõudis kivikirstkalmete traditsioon siiski juba enne nooremat pronksiaega. Hulk aega peeti Baltimaade vanimateks maapealse ehituse ja kivikirstudega kalmeteks Väina alamjooksul olevaid Reznese ja Kalnieši kääpaid (vt Graudonis 1967, 31 jj). Need on 20–25 m läbimõõduga ja teinekord ligi 2–3 m kõrgused mullast ja kividest kalmed, kus laiba- ja põletusmatused ning nende jaoks ehitatud kirstud paiknevad mitmes eri kihis (vanim kirst on alumises kihis kääpa keskel); ringmüüre avastatud pole. Matuste arv neis kalmes võib olla üsna suur: nt Reznese 2. kääpa alumises kihis avastati 87 laibamatust, keskmises kihis 203 põletatud luude pesa ning lisaks sellele veel hulk põletus- ja laibamatuseid ülemises kihis. Otsustades hauapanuste (tulekiviesemed, pronksist habemenoad, pronks- ja merevaiknööbid, pintsetid, naasklid jms) põhjal, on vanimad kalmed rajatud pronksiaja III perioodil, kusjuures neisse maeti kuni pronksiaja lõpuni. Nimetatud aja jooksul on matmisviis muutunud kaks korda: noorema pronksiaja algul asendus algne laibamatmisviis põletusmatustega ning hilispronksiajal hakati uuesti matma põletamata. Reznese ja Kalnieši tüüpi kääbaste algkodu arvatakse olevat olnud kas Ida-Preis (Moora 1956, 65; Graudonis 1967, 138) või Lõuna-Skandinaavias (Lõugas 1985, 53).

Pronksiaja III perioodi ulatub tagasi ka kivikonstruktsioonidega kääbaste ehitamise traditsioon praeguse Lääne-Leedu rannikualadel (nt Šlažiai, Pietariai). Nendes kontsentriliste ringmüüridega ümbritsetud kalmes esineb samuti nii laiba- kui põletusmatuseid. Kõnealused kääpad sarnanevad Ida-Preis Samland-Natangeni piirkonnast tuntud kääbastega, millele on iseloomulikud kontsentrilised kiviringid, haudade vooderdamine kividega ja kollektiivsed matused (vt Engel 1935, tahv 54–72).

Ent kivikirstudega kalmete traditsioon Baltikumis näib olevat veelgi vanem. Hiljaaegu avaldati ülevaade juba veerand sajandit tagasi kaevatud kalmest Pukūlis Lääne-Lätis (Vasks 2000). Seal oli kokku 14 kalmet, neist osa hävitatud kruusavõtmisega. Ehituselt olid kalmed ühesugused: maapinnale laotud kivikonstruktsioone kattis kuni 70 cm kõrgune mullakääbas. Kalmete läbimõõt oli enam-vähem ühesuurune, s.o 10–13 m, kõrgus jalamilt mõõtes 0,6–1,2 m. Poolte kalmete all avastati söekiht, mis tunnistas kalmealuse maa põletamisest/puhastamisest enne matmispaiga rajamist. 13 kaevatud kalmes esines põletusmatuseid, luud enamasti pesadena koos. Põletusmatused olid asetatud juba valmis tehtud mullakääpasse kaevatud aukudesse, seega hilisemad kalme rajamisest. Maapinnal avastati erineva suuruse ja kujuga kivikirste laibamatuste jaoks (põletamata luud ei olnud seal aga säilinud); vahel markeerisid matuste asukohti kivideta alad kivilademe sees. Võis eristada esmaseid, keskseid matuseid (nii kirstud kui ka kivivabad alad kalme keskel), ning hiljem juurdeehitatud konstruktsioone. Keskseid matused olid orienteeritud enamasti N–S, ühel juhul E–W. Kogu kalmerühmast saadi üksainus leid – vanemale pronksiajale iseloomulik spiraalkäevõru kääpast nr. 14. Dateeringu puhul on oluline matuste stratigraafia: laibamatused all ja põletusmatused peal (ühes kalmes oli põletusmatus ka alumises, esmases kihis). Kuna põletusmatmise komme levis laialdasemalt alles III perioodi jooksul, siis on kalmed (peale ühe) dateeritavad sellele eelnenud perioodi. Saadi ka kaks radiosüsiniku dateeringut, millest üks oli liiga vana (4000 ± 50), teine aga sobis muude kronoloogiliste tähelepanekutega (3370 ± 40 ; kalibreeritult u 1700–1100 eKr) (vt Vasks 2000). Mujal Lätis samasuguseid kalmeid nii varasest ajast ei teata.

Siinkohal väärrib rõhutamist kaks seika: Pukuļi kalmete peaks olema üldise ehituse suur sarnasus hilisemate kivikirstkalmetega nii Põhja-Lätis kui ka Põhja- ja Lääne-Eestis ning Reznese ja Kalnieši ajaliselt lähedasemate kääbaste hauapanuste valiku suur sarnasus paljude kivikirstkalmete omaga Eestis. Seetõttu on täiesti mõeldav, et kõnealune kalmetraditsioon võis jõuda Eestisse mitte ainult põhja ja lääne poolt, vaid ka lõuna poolt, tänapäeva Läti alade vahendusel, ja see toimus veel laibamatmisviisi valitsemise ajal, s.o kas enne III perioodi või hiljemalt selle algul. Põhja- ja Lääne-Eesti kontaktid Väina alamjooksu aladega on olnud elavad kogu (noorema) pronksiaja jooksul, nagu muuhulgas näitab ka kindlustatud asulate materjal, mis võis tingida sarnase hauapanuste iseloomu kalmetes. Nooremal pronksiajal läks kivikirstkalmete areng Eestis ja Põhja-Lätis aga teatud määral oma teed, millega kaasnes ka asjaolu, et erinevalt kõikidest ümbritsevatest maadest ei võetud põletatult matmist siin kuigivõrd omaks.

4.2. Laevkalmed

Eestis teatakse laevkalmeid Saaremaal Sõrves ning Tallinna lähedal Väos. Sõrves Lüllel oli kaks edela-kirde suunas teineteise järel asunud laevkalmet, mis 1967. aastal V. Lõugase poolt läbi kaevati (Lõugas 1970b). Edelapoolse esimese laeva (pikkus 7,5 m) reelingukivid olid küll peale ühe eemaldatud, kuid seesmine kivitäidis oli säilinud puutumatusena. Laevas oli kaks serviti paeplaatidest kirstu, üks „vööris”, teine „ahtris”, mõlemad ehitatud põletusmatuste jaoks (küljesuurusega 30–50 cm). Vööris olevast kirstust saadi 1460 g põletatud luid, kuid hauapanuseid polnud. Teises kirstus olnud põletusmatuse juurest leiti pronksist nooleots, pintsett, pronkseseme katke ja nivendiline kõrvaga kausike. Teise kalme reelingukivid olid suures osas alles, nagu ka üks täavikividest, kuid laeva teine ots oli hävitatud ning raudkividest ehitatud kirst (45 x 60 cm) tühjendatud. Kirstu kõrvalt saadi riibitud savinõu kilde koos põlenud luutükidega (ilmselt olid need algselt paiknenud kirstus) ning kaugemalt jahvekivi ja kivikirve toorik. Kalmete rajamine dateeriti uurija poolt pronksiaja IV ja V perioodi vahetusse, seega u aasta 900 paika eKr.

Väo Jaani laevkalme oli mattunud varase eelrooma rauaaja kivikirstkalme (A) rusude alla (Lang 1983; 1996a, 134 jj, joon. 49). Nagu Lülle kalmed, oli seegi 10,6 m pikkune teravovaalne ehitus orienteeritud edelast kirdesse. Reelinguteks olid suuremad raudkivid, täidiseks paekivid. Ka 60 x 50 cm suurune kirst oli ehitatud raudkividest, kuid see oli juba varem tühjendatud ja lõhutud. Ainsateks leidudest kogu laevast olid kirstust natuke ahtri poolt saadud nõrgalt põlenud inim- ja põlemata loomaluutükid, väike hulk hapraid savinõukilde ja pronkspleki tükike.

Pronksiaegsete laevkalmete kodumaaks peetakse Ojamaad, kus neid rajati peamiselt nooremal pronksiajal ja mõnevõrra veel ka eelrooma rauaaja alguses (nt Capelle 1986). Mõningaid noorema pronksiaja – rauaaja alguse laevkalmeid on teada ka ida pool Läänemerd: Ahvenamaal, Edela-Soomes, Eestis ning Kuramaal. Ahvenamaal on laevkalmeid registreeritud üle tosina, kuid osa neist kuulub nooremasse rauaega (Grönros 1980). Edela-Soomest on selliseid muistiseid vaid mõni üksik, kuid leidude puudumise tõttu pole neid seni täpsemalt dateeritud (*ibid.*). Põhja-Kuramaal teatakse vaatlusaluseid kalmeid kokku üheksa viies eri kohas, ning nii mõnigi neist on

varasematel aegadel läbi kaevatud, põhiliselt baltisaksa ja vene arheoloogide poolt. Uuritud kalmetes oli tegu põletusmatustega kas urnides, kivikirstudes või lihtsalt maa sees, kuid dateerivaid esemeid peale keraamika ei saadud (andmeid olevat siiski ka ühe kaotsiläinud noa või mõõga kohta). E. Šturms (1931) dateeris Kuramaa laevkalmed perioodi 950–750 eKr, millega näib nõustuvat ka hilisem uurija J. Graudonis (1967, 73).

Tuleb märkida, et kõikjal ida pool Läänemerd jäid laevkalmed erandlikuks ning need ei juurdunud kohalikus matmistraditsioonis. Lisaks kalmevormile jäid võõraks ka vastavad hauapanused, mis on eriti ilmekas Kuramaa laevkalmete keraamika puhul, mille sarnast mujal Lätis kusagil ei esine (vt Graudonis 1967, XLII). Kõrvaga nivendiline kauss Lülle kalmest ei näi siinses kultuurikontekstis nii võõras, sest analoogilisi nõusid võib kohata ka Saaremaa kindlustatud asulates, küll aga on võõrad pronksesemed. Lülle teisest kalmest leitud riibitud pinnaga pott on seevastu kindlasti kohalik toodang. Võõras kalmevorm ja võõrad panused räägivad sellest, et vähemalt esimesed laevkalmed Eestis ja Lätis rajati teiselt poolt Läänemerd saabunud inimeste poolt. Kohaliku päritoluga savinõu Lülle kalmes on seletatav selle keskkonna mõjuga, milles kolonistidel tuli pärast ümberasumist elada.

4.3. Kangurkalmed

Kangurkalmeid on registreeritud mitmel pool Põhja- ja Lääne-Eestis, kuid kuna nad väliselt ei erine kivikirstkalmetest, siis ei saa nende olemasolust enne teada kui kaevates. Kangurkalmete kindlaksmääramine varem kaevatud muististe hulgas on tagantjärele üsna keeruline. Eriti just vanemate (19.–20. sajandi alguse) kaevamiste puhul ei saa kunagi kindel olla, et tegu pole lihtsalt halvasti säilinud kivikirstkalmetega, kus väheste kaevamiskogemuste tõttu ei osatud hävinud müüride või kirstude põhju tähele panna. Seetõttu võib mitme seni esitatud kangurkalme näite puhul Lagedis, Kurnas, Muuksis jm olla tegu ka uurija n.-õ enda konstrueeritud kalmetüübiga, mida tegelikult pole kunagi eksisteerinud. Kuid samas on meil olemas ka mõned kindlamad tõendid kangurkalmete olemasolu kohta, mida järgnevalt vaatlemegi. Ehituslikult võib sellised kalmed jagada kahte rühma: ilma konkreetse ja selge ringmüürita (nagu Palmse II) ja ringmüüri(de)ga (nagu Adila) kalmed.

4.3.1. Ilma ringmüürita kangurkalmed

Esimesse rühma kuulub Palmse II kalme Lääne-Virumaal (vt Lang 2000c), mille läbimõõt oli üsna ühtlaselt 4,5–5 m vahel, kõrgus ulatus ümbritsevast maapinnast 40–50 cm-ni. Mingeid konstruktsioone ülemistes kivikihtides eristada ei olnud võimalik, alles alumises kihis selgus muistise iseloom. Kivilade koosnes siin valdavalt raudkividest, paekive esines üsna vähe. Kuid ometi avastati selge eripära nende erinevate kiviliikide paiknemises: paeplaadid koondusid kalme keskele, enam-vähem ringi- või ovaalikulisele alale läbimõõduga 130–160 cm. Raudkivid olid laotud ringi- või ringvallikuliselt ümber selle paetuumiku. Seega oli tegu kivikalmega, mille keskosas esines ringitaoline konstruktsioon. See kiviring polnud mingi korrapärane moodustis, nagu seda ollakse harjunud nägema meie kivikirstkalmete juures. Kuid teatud tähendusliku ehituselemendina oli see vaieldamatult olemas, sest eristas paekividest

tuumikut raudkividest koosnevast ümbrisest e vallist, see oli justkui selle valli seesmine ääris.

Palmse II kalmesse oli maetud peamiselt põletamata, kokku 240 g luudest oli vaid 6 g põletatud. Luutükid esinesid hajali üle kogu kalmepinna, mingeid eriti tihedaid luupesi ei olnud. Siia oli maetud 5–7-aastane laps¹², kusjuures koljutükke leiti peaaegu igast kalmeosast. Ülekaalukalt suurem osa luid, mis kalmest saadi, kuulusid aga loomadele (veis ning kits või lammas, võib-olla ka hobune ja siga). Peale ühe rauašlakitüki leiti Palmse II kalmest ainult keraamikat – kokku 114 savinõukildu: enamasti riibitud, vähem tasandatud ja üks ilmselt tekstiilivajutusega kild. Katked pärinevad vähemalt neljast eri nõust, millest ainult üks oli määratav – tegu on nn Ilmandu-pärase keraamikaga varasest eelrooma rauaajast.¹³

Ehituslikult on Palmse II kalmega kõige sarnasem kivikalme Nehatus Iru lähedal, mida 1936. a kaevas Vassar. See matmispaik oli küll kaks korda suurem, läbimõõdus 10–10,5 m, kuid keskosa koosnes siingi paekividest ning ääreosa raudkividest, mis olid paigutatud ringvalli-kujuliselt ümber paetuumiku. Surnud olid kalmesse maetud enamasti põletatult, vähem põletamata, kuid maetute endi kohta antropoloogilised andmed puuduvad. Lisaks leiti ka arvukalt loomaluid (veis, hobune, kits/lammas). Panustena tuleb märkida luunõela ja keraamikat, samuti saadi pronksrõngake ja paar lihvimiskivi. Vassar ise pidas Nehatu kalmet keskmise rauaaja konstruktsioonideta kivivarekalmeks (Vassar 1936). Lõugase arvates (1970a, 51–52) oli tegu hoopis eelrooma rauaaja lõpul rajatud halvasti säilinud kivikirstkalmega. Luunõel ja keraamika näivad selle kalme siiski dateerivat juba hiljemalt varasesse eelrooma rauaaga.

Analoogiline kalme tuli 1940. a päevalgele Randveres Saaremaal. Selle valdavalt paekividest koosneva kalme läbimõõt oli 5,25–7 m ning sinna oli maetud peamiselt põletamata (põletatud luid esines vähe). Kaevamisaruandes mainitakse ka loomaluid ja – hambaid (Schmiedehelm 1940). Leiumaterjal – nõorornamendiga keraamika, karjasekeppnõel, sirpnuga, mõni kivimunaks ja luisk – võimaldavad selle kalme dateerida peamiselt eelrooma rauaaja hilisesse järku.

4.3.2. Ringmüüri kangurkalmed

Teise rühma kangurkalmete üheks näiteks on kalme Adilas Mikuri talu maal (Hageri khk), mida uuriti 1921. a Tallgreni juhatusel (1922, 86 jj). Kalmet ümbritses kaks suurtest kividest kontsentrilist ringmüüri läbimõõduga 19 ja 15 m. Põletatud ja põletamata luud koos leidudega paiknesid peaaegu eranditult sisemise ringmüüri piiratud alal. Rauast karjasekeppnõel ja nõorornamendiga keraamika viitavad kalme rajamisajale hilisel eelrooma rauaajal, kuid rida leide (spiraalsõrmused, käevõru, helmed jms) kuuluvad hoopis hilisemasse aega, hilisesse rooma rauaaga.

Teist kiviringidega kangurkalmet kaevas Vassar 1939. a Uuri külas Klaukse talu maal. Kalmes oli koguni kolm kontsentrilist kiviringi, kuid kirst puudus. Avastati vähemalt 11 laibamatust, põletatud luid ei leitud. Panused – raudkäevõrud, lihtsakoelised rull- ja spiraalpeaga ehtenõelad, pronkskäevõru ja keraamika (sh ilmandupärane) – dateerivad selle matmispaiga eelrooma rauaaja vanemasse poolde või keskpaika.

¹² Määranud J. Kalman.

¹³ Kuna kangurkalmete leiumaterjal ei erine varaste tarandkalmete omast, analüüsitakse seda lähemalt allpool.

Võib tuua veel mõne näite. Muhu saarel Mäla külas kaevas Lõugas 1983.–1985. a Ussimätta-nimelist kivikalmet. Lisaks neljale tarandile avastati seal ka kahe ringmüüri ümbritsetud ümmarguse põhiplaani kalme, kus aga mingitki jälge kirstust ei leitud. Tõsi küll, kalme keskosa oli lõhutud, kuid seal avastati seevastu 1,55 m suurune rändrahn, mis ilmselt kujutas endast keskse matuse kohal olnud hauakivi. Surnud olid kalmesse maetud põletamata. Panuseid kiviringidega kalmest ei saadud, tarandid on aga rajatud ilmselt hilisel eelrooma rauaajal.

4.3.3. Kangurkalmete vanus, levik ja päritolu

Seni teada kangurkalmed paiknevad Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel, kuid kaevamata kalmete hulgas võib neid leiduda ka mujal. Kalmesse kaasa antud panuste põhjal otsustades kuuluvad vanimad kangurkalmed varasesse eelrooma rauaajaga, kuid neid tuntakse ka rooma ja keskmisest rauaajast ning isegi muinasaja viimastest sajanditest (Lang 2000c). Ilma leiutamaterjalita – ainuüksi kalmevormile tuginedes – pole ringmüüri kangurkalmeid igal üksikul juhul võimalik täpsemalt dateerida. Mõlemad kangurkalmete tüübid on tekkinud enamvähem samaaegselt, kuid ringmüüride ehitamise komme pole ilmselt eelrooma rauaajast kaugemale ulatunud.

Nii Palmse kui ka Adila tüüpi kalmetele võib leida paralleele väljaspool Eestit, eriti Edela-Soomes ja Ida-Rootsis. Soomes rajati nn *raunio*-kalmeid nii hilispronksiajal kui ka eelrooma ja rooma rauaajal; osa neist on täiesti ilma siseehituseta, osa aga varustatud äärel või sees paikneva ringmüüri. Surnud on kalmeisse maetud kas põletatult või põletamata, panuseid on ajastule iseloomulikult vähe (Salo 1984, 203; 1987; Lähdesmäki 1987). Ida-Rootsi rannikualadel, Ölandil ja Ojamaal, samuti mitmel pool Rootsi sisemaal ja Norras esines nooremal pronksiajal ja vanemal rauaajal samuti kivivarekalmeid, ümmargusi, kolm- ja nelinurkseid, ovaalseid jne, mis äärelt olid tihti piiratud kivimüüri, kuigi mitte alati. Suur osa kangurkalmetest on korduvalt ümber ehitatud, kusjuures ainult osa neist sisaldab matuseid. On arvatud, et kangurkalmed polnudki niivõrd ordinaarseteks matmispaikadeks kui just korduvate rituaalide läbiviimise kohaks, kuhu vahel nende rituaalide käigus asetati ka piiratud koguses luid (Bolin 1998). Samavõrd kui kangurkalmete kohta, kehtib see arvamus ka meie teiste kivikalmete suhtes.

Kangurkalmed kujunesid välja arvatavasti kivikirstkalmete kõrval ja – hoolimata headest paralleelidest Soomes ja Rootsis – kohapealse nähtusena. Viimasele osutavad nende kalmete leiud, kus puuduvad kindlad importesemed – nii metallesemetele kui ka keraamikale võib leida vasteid meie teistes kalmetes. Varasem evolutsionistlik seletusviis, mille kohaselt kangurkalmed kujutasid endast kivikirstkalmete degeneraerunud vormi (alguses loobuti kirstu, seejärel ka ringmüüride ehitamisest; vt Vassar 1956; 1966a; Laul 1985), ei ole ilmselt pädev: vähemalt varasel eelrooma rauaajal on neid kalmeid rajatud paralleelselt (vt lähemalt Lang 2000c).

4.4. Varased tarandkalmed

Väga omapärase ja mitmekülgse rühma meie kivikalmete hulgas moodustavad nn varased tarandkalmed. Tarandiks nimetatakse maapinnale kividest rajatud nelinurksed

haudehitist, mille müürid on asetatud sirge küljega väljapoole. Tarandite arv võib kalmetes varieeruda ühest kuni mitmekümneni, kusjuures mitme tarandi olemasolu korral on need ehitatud üksteise külge. Sellisel juhul on üksnes esimesena ehitatud tarandil kõik neli müüri sirge küljega väljapoole, samas kui hiljem ehitatutel on selliseid vaid kolm või kaks, sest teisteks seinteks kasutati varem olemas olnud tarandi välisseinu. Varased tarandkalmed on – nagu eelpool käsitletud kivikirst-, laev- ja kangurkalmedki – levinud peamiselt Põhja- ja Lääne-Eesti rannikulähedases vööndis ning saartel. Seni on Eestis osaliselt või täielikult kaevatud 26 varast tarandkalmet. Väljaspool Eestit tuntakse analoogilisi kalmeid Edela-Soomes ja Kesk-Rootsi idaosas, mõned ka Põhja-Lätis ja Kuramaal (vt allpool). Ehituslike detailide ja üldise väljanägemise põhjal võib varaste tarandkalmete hulgas eristada nelja alarühma. Olgu aga rõhutatud, et need neli alarühma on eristatud üksnes ehituslike detailide jälgimiseks, samas kui matmisviisi ja hauapanuste iseloomus domineerivad kronoloogilised arengud, mis on omased kogu rühmale. Kokkuvõttes on siiski tegu tarandkalmete ühe rühmaga, mis ehituslikult on küll üsna heterogeenne, kuid kõikidest muudest aspektidest suhteliselt sarnane.

4.4.1. Kurevere tüüpi kalmed

Kurevere tüüpi varastele tarandkalmetele on iseloomulik suhteliselt väikeste, ebakorrapäraste ja tihti üsna hooletult ehitatud tarandite paiknemine kõrvuti ümmarguse põhiplaani kivikalme; tarandites või tarandite vahel võib esineda ka kirste või kirstulaadseid konstruktsioone. Tarandid on paigutatud üksteise külge erineva mustriga järgi, mis oma mitmes reas asuvate ehitiste tõttu meenutab teataval määral mesilaskärge.

Üheks sellise matmispaiga näiteks on Kurevere kalme Saaremaal (Lõugas 1976b; 1977; Vaab 2003). Vanimaks ja kesksamaks osaks selles matmispaigas oli kolme kontsentrilise ringmüüri ümbritsetud suur kivikirst- või kangurkalme. Kirstu olemasolu selles kalmes ei ole vastuoluliste kaevamisandmete tõttu paraku kindel, ühelgi kaevamiste ajal tehtud fotol seda näha pole. See hilispronksiajal rajatud ümaraplaaniline kalme on hiljem lõuna-, lääne- ja põhja poolt ümbritsetud vähemalt 20 väikese ja ebakorrapäraselt liitunud tarandiga. Kalmesse oli maetud peamiselt põletamata, kuid ka põletatud luud esines suhteliselt rohkesti (eriti ümarkalme pealmises kihis ja sellest lõuna pool). Üldjuhul ei olnud Kurevere kalmes võimalik jälgida terviklike luustike paiknemist ja kuna antropoloogilist materjali ei ole analüüsitud, pole võimalik maetute arvu kindlaks määrata. Kurevere kalme leiumaterjal on küllalt rikkalik erinevate esemevormide, sh impordi poolest, mille dateeringud hõlmavad kokkuvõttes kogu eelrooma rauaaja, algusest lõpuni.

Täiesti analoogilise ehitusega matmispaiku, kus nelinurksed tarandid on seotud ümaraplaanilise kalme, on välja kaevatud veel teisigi, nagu nt Mäla kalme Muhu saarel (Lõugas 1986) ning Lümända Punapea ja Mustjala Võhma kalmed Saaremaal (Jaanits et al. 1982, joon. 139; Lõugas 1988; 1989). Jäbara C kalme üsna lõhutud lääneosa, mis koosnes kivikirstkalmest ja konstruktsioonidest, millest säilinud üksnes müürijupid (Schmiedehelm 1955, 61 jj, tahv IV), võib olla selle rühma näiteks Ida-Virumaal, kuuludes eelrooma rauaaja lõppu. Suures osas hävinud konstruktsioonide tõttu on aga selle kalme kohta raske midagi täpsemat ja kindlamat öelda.

Hoopis teistsugust näidet varase tarandkalme seosest kivikirstkalmega pakub aga Tõugu II kalme Lääne-Virumaal (Lang 2000a, 93 jj). Esmaseks konstruktsiooniks selles

matmispaigas oli kivikirstkalme IIA, mis kalme alumiste kivide alt võetud söeproovi alusel oli rajatud 8.–6. sajandil eKr. Erinevalt Kurevere jt kalmetest oli siin tegu klassikalise, kesksel kirstu omava kivikirstkalmega. Järgnevalt rajati kivikirstkalme lähedusse 5 tarandist koosnev kalme IIC, veelgi hiljem, hilisel eelrooma rauaajal, ehitati aga selle kalme *peale* (ja mitte kõrvale, nagu saartel) suur ühetarandiline kalme IIB. Tõugu II kalme juurde on põhjust tagasi tulla veel teistegi varaste tarandkalmete rühmade juures.

4.4.2. Kõmsi tüüpi kalmed

Kõmsi tüüpi kalmetele on iseloomulik erinevas suuruses tarandite korrapäratu, enamasti mitmes reas koospaiknemine, samuti kirstude ja tarandite koosinemine. Rühm on oma koostiselt tegelikult üsna kirju, peaaegu iga kalme on natuke isemoodi.

Ilmselt vanima seda tüüpi kalme jäänuseid kaevati 1994. a Tallinna lähedal Ilmandus (Lang 1995c). Üks osa Ilmandu III kalmest, mis paiknes suurest kivikirstkalmest (II) 12 m kaugusel, oli varem lõhutud, säilinud oli vaid kuus algelist tarandit ja kaks kirstu. Kõik haudehitised olid orienteeritud kirde–edela-suunalise telje järgi, paiknedes ebakorrapäraselt mitmes reas. Tarandid olid erineva suurusega, väiksemad mõõdus u 1,1 x 2,8 m (nende kohta võiks samahästi kasutada terminit kirst), kõige suurema tarandi pikkus ulatus aga 5 ja laius 2,3 m-ni. Ka kirstud olid ehitatud väga hooletult, meenutades pigem kividega vooderdatud hauakohti. Surnud olid kalmesse maetud põletamata ja enamasti ilma panusteta. Siiski esines kuue matuse juures purunenud savinõu (nn Ilmandu tüüpi keraamika) ning suurima tarandi nurgas olnud matuse juurest saadi lisaks keraamikale ka lusikotstega oimuehte katke. Kalmest leiti säilmeid vähemalt 17–18 matusest¹⁴, millest osa olid küllaltki hästi säilinud oma algses asendis. Koos inimluudega esines kalmes ka loomaluud: esindatud olid veis, kits/lammas, hobune ja siga, lisaks leiti ka jäneseluid ning mõned linnu- ja kalaluud.¹⁵

Ilmandu kalme kivilademe alt, 5–10 cm paksusest söesegusest kihist, leiti üle kogu pinna laiali puistatud nõrgalt põlenud luukilde. Tegu on ilmselt tarandkalme-eelse varasema matmispaigaga. Sõetükkide radiosüsiniku analüüs andis selle varasema matmiskihi dateeringuks 2815±85 tt (12.–9. saj eKr), (Ua-10432). See daatum on ühtlasi varaste tarandite ehitamise võimalikuks alampiiriks, kuid usutavasti ehitati need siiski mõni sajand hiljem. Ent sama kohta oli matmiseks kohandatud veel hiljemgi: uuritud ala kirdepoolses otsas oli säilinud jupp suurtest raudkividest müürist, mis tõenäoliselt kujutas endast hilisema tarandkalme müüri. Selle ümbrusest leiti põletatud ja põletamata luid ning hilise rooma rauaaja hauapanuseid (Lang 1995c, 429, tahv XII).

Kõigest 700 m kaugusel Ilmandu III kalmest on asunud teine selle kalmerühma esindaja – Rannamõisa III kalme (vt Spreckelsen 1926a; Lang 1987b). See rajatis koosnes ühtekokku 21 kirstust ja 3 tarandist ning surnud olid siingi maetud põletamata ja enamasti ilma panusteta. Kuna siit siiski leiti mõned eelrooma rauaaja keskpaiga või teise poole esemed (rauast ja pronksist käevõrud, pintsett ja natuke nööroornamendiga keraamikat), tuleb seda kalmet pidada mõnevõrra hilisemaks Ilmandust.

¹⁴ Kuna luid pole antropoloogiliselt uuritud, siis on matuste tegelik arv kindlasti märksa suurem kaevamiste käigus fikseeritust.

¹⁵ Ilmandu kalme luud on määranud Liina Maldre.

Rühma kõige iseloomulikumaks ja esinduslikumaks näiteks võib aga pidada Kõmsi II kalmet Lääne-Eestis (Lõugas 1972a; Aasala 2002). See 35 m pikkune ja 15–16 m laiune kalmeküngas sisaldas vähemalt 19 erinevas suuruses tarandit, kusjuures tarandite arv võis olla isegi suurem (kalme üks ots oli lõhnutud). Kalme keskel paiknes kaks teistest märgatavalt suuremat tarandit (A ja B, pikkusega 9–9,3 ja laiusega 4,5–5,5 m), millest mõlemas suunas leitud kahes-kolmes reas veel 7–8 väiksemat tarandit (nii mõnigi neist vaid tavapärase kirstu suurune). Tarand A oli sealjuures rajatud kõige varem, sest ainult selle tarandi kõik müürid olid laotud sirge küljega väljapoole, ning tarand B kohe selle järel. Tarandite müürid olid ehitatud kogukamatest raud- ja paekividest, sisetäidis koosnes väiksematest kividest; tarandite põhi oli mõnes tarandis sillutatud paeplaatidega. Kalmesse oli maetud nii põletamata kui ka põletatult, kusjuures viimased esindasid hilisemat matmistraditsiooni. Põletatud luud esinesid enamasti väiksemate või suuremate pesadena, kuid tihti ka hajali üle kalme; ka laibamatuste luud olid segamini ning matuste asendit võis fikseerida üksnes harukordadel. Antropoloogilist ainet pole uuritud.

Kõmsi II kalme hauapanused on erakordselt rikkalikud: siin on esindatud kaela- ja käevõrud, mitmesugused oimuehted ja ehtenõelad (eriti karjasekeppnõelad), sõrmused, ehtenaastud, ripatsid, aga ka suurte (võitlus-)nugade ja üheteraliste mõõkade katked, putk- ja silmaga kitsaskirved, tavalised noad, pintsetid, spiraalid jms. Terve rida esemeid on pärit idapoolsest metsavöötimest Volga–Okaa vaheliselt alalt. Arvestades leitud esemete dateeringuid, on Kõmsi II kalme rajatud eelrooma rauaaja algupoolel ning sinna maeti kuni ajaarvamise vahetuseni. Varem rajatud tarandites olid panused üldiselt mitmekesisemad, sisaldades rohkesti importi, samas kui hilisemates tarandites jäi esemeline leiumaterjal märgatavalt ühekülgsemaks (peamiselt karjasekeppnõelad, pronkskäevõrud ja sõrmused; üksikjuhtudel aga leitud siiski ka importesemeid).

Kõmsi tüüpi varaste tarandkalmete hulka võib liigitada veel rikkalike panustega Võhma Tandemäe IV kalme Lääne-Virumaal, kus oli küll ainult kolm tarandit (vt Lang 2000a, 130 jj)¹⁶, ning selle läheduses paiknenud tugevasti lõhnutud Võhma X kalme (Ots et al. 2003). Viimane oli sarnaselt Ilmandu III kalmega ilmselt sisaldanud panusteta või üksnes keraamikaga varustatud laibamatuseid. Nähtavasti ka Iila kalme Ida-Virumaal (Schmiedehelm 1955, joon. 38) ja Tõnija Tuulingumäe alumine kalmekiht Saaremaal esindavad vaatlusel rühma (Mägi 1998; 1999). 2004. a alustati analoogilise kalme kaevamist Kunda Hiiemäel, kus seni läbi kaevatud taranditesse on peale mõne erandi maetud panusteta laibamatuseid. Ühe sealse luustiku dateerimine ¹⁴C-meetodil andis tulemuseks 2430±35 tt (Poz-10801; kalibreerituna 730–410 eKr). Dateeringut kinnitavad ühe matuse juurest avastatud kolm väikest ketaspeaga raudnõela (vt allpool, 4.4.5).

4.4.3. Poanse tüüpi kalmed

Poanse tüüpi kalmetele on iseloomulik tarandite paiknemine ühes sirges reas, kusjuures tarandid on suhteliselt ühesuguse kuju ja suurusega; mõnikord esineb ka üksikuid kirstutaolisi konstruktsioone. Poanses endas oli kaks seesugust kalmet ning kuna mõlemad on nii arheoloogiliselt kui ka antropoloogiliselt põhjalikult analüüsitud (vt Mandel 1978; 2000; Kalman 2000a), siis vaatleme neid pisut lähemalt.

¹⁶ Hoolimata tarandite väikesest arvust osutus matuste arv Tandemäe IV kalmes küllalt suureks: kokku oli sinna maetud 50 laiba- ja 5 põletusmatust (Kalman 2000d).

Esimeses, põhja-lõuna suunas orienteeritud kalmes avastati ühes reas kuus peamiselt raudkividest ehitatud tarandit, mille põhjad olid sillutatud paeplaatidega; seitsmes, mõnevõrra küsitav tarand oli rajatud kalme lõunaosas paiknevate tarandite otsaseinte vastu ristipidises suunas. Esimesena ehitatud tarand, mis oli teistest u kaks korda suurem (4,8 x 4 m), paiknes kalme keskel. Siin õnnestus tarandi keskel kindlaks teha üks kaksikmatus, kus noorem mees ja naine olid maetud peaga vastassuunas (naine peaga ida poole) ja teineteise peale, ning tarandi põhjapoolses osas veel üks 15–18-aastase mehe matus. Kaksikmatuse juurest leiti panustena naisel kaks massiivset raudkäevõru, raudnoa katke ja veisehammas ning mehel üks raudkäevõru; üksikmatuse panuseks oli spiraalse keskosa ja lusikakujuliste otstega oimuehe. Lisaks täheldati veel ühe üle 50-aastase indiviidi luid. Teises tarandis (4,5 x 1,5 m) avastati peaga itta maetud 16–22-aastase naise matus (panuseks oimuehe) ning umbes sama vana mehe segi paisatud luud. Peale nimetatud matuste avastati I ja II tarandi kokkupuutealal veel kaheksa inimese säilmeid, sh nelja imiku, kolme lapse ja ühe 7-kuuse loote omad. Kolmandas tarandis paiknes peaga itta üle 50-aastase naise luustik, mille lähedalt leiti hulk savinõukilde. Siin aga asusid veel nelja eri vanuses lapse jäänused. Neljandast tarandist leiti kahe 40–50-aastase mehematuse jäänused, mõlemad maetud peaga läände. Neist ühe juurest saadi rauast karjasekeppnõel, teiselt aga kitsas pronkskäevõru ja noa katke. Peale nende kahe oli tarandis segamini veel kolme täiskasvanu ja kahe lapse luid. Viiendas tarandis (mis koos VI tarandiga oli teistest pisut lühem, vastavalt 3,9 ja 3,2 m) avastati hulk segamini luid, mille hulgas õnnestus identifitseerida ühe peaga idakaarde maetud 30-aastase naise ning ühe läände orienteeritud matuse jäänused (koos oimuehtega naise kolju läheduses), samuti ühe vastsündinu ning nelja eri vanuses inimese säilmed. Kuuendas tarandis paiknes kaks 40–50-aastast indiviidi: naine peaga ida ja mees peaga lääne suunas. Naise hauapanuseks oli rauast sirp. Seitsmendas, üsna kirstusarnases tarandis (3,5 x 1 m) oli panusteta nooruki matus.

Lisaks nendele matustele, mis paiknesid tarandite paekividega sillutatud põhjal, avastati ülemiste kivide vahel veel vähemalt seitsme matuse luid. Osa ülemisest kihist leitud luid kuulus seevastu alumises kihis olnud matustele. Kokku identifitseeriti I kalmes 46 matust.

Poanse II kalme, mis oli ehitatud analoogiliselt esimesega, koosnes kahest ligikaudu ühesuurusest tarandist (4,3 x 2–2,8 m). Esimese tarandi põhjaosas õnnestus välja kaevata ühe 50-aastase mehe enam-vähem terviklik matus, kus panuseks oli nuga. Ka tarandi lõunaosas leidis suur hulk põletamata luid ning nende juurest saadi raudkäevõru katke ja odaots. Kogu I tarandis identifitseeriti 12 eri vanuses indiviidi. Ka teise tarandi suure luukoguse hulgas õnnestus eristada ühtekokku 12 indiviidi, kes esindasid kõiki vanuserühmi ja mõlemat sugu. Lisaks taranditele täheldati 11 inimese (jällegi kõikidest vanuserühmadest) säilmeid ka väljaspool tarandimüüre, eriti kalme lõunaosas.

Mõlema kalme taranditest leiti inimmatuste juurest ka vähesel hulgal loomaluid. Kõige arvukamaks loomaliigiks oli valgejänes, ent esines ka lamba/kitse, veise, sea, hobuse, koera ja lindude (sh kana) luid.¹⁷

Ülalnimetatud hauapanuste põhjal võib Poanse I kalme dateerida u eelrooma rauaaja keskpaigast kuni ajaarvamise vahetuseni. Poanse II kalme on rajatud hiljem, alles eelrooma rauaaja lõpp-järgus, ning sinna maeti mõnevõrra lühema perioodi jooksul.

¹⁷ Määranud L. Maldre.

Analoogilise põhjalikkusega on analüüsitud ka viiest tarandist koosnevat IIC kalmet Tõugul (vt Lang 2000a, 93 jj; Kalman 2000b; Maldre 2000a). See NNW–SSE suunaline valdavalt paekividest ehitatud kalme paiknes kivikirstkalme IIA peale ehitatud üksiktarandist IIB kõigest ühe meetri kaugusel. Tarandid olid enam-vähem ühesuurused ning sisaldasid panusteta laibamatuseid (kokku 16 indiviidi kõikidest vanuserühmadest ja mõlemast soost). Üksnes neljandast tarandist leiti pronksist tagasipööratud otstega käevõru ning pronksrõnga katke. Läänepoolsete tarandite pindmisest kihist koguti ligi 60 g põlenud koljutükke. Idapoolsete tarandite alt leiti aga seevastu ligi 180 g nõrgalt põlenud luid, mille hulgas ei olnud ühtki koljutükki. Huvipakkuv oli ilmselt rituaalse tähendusega ohver kolmanda tarandi põhjakirdepoolse nurgakivi all: sinna oli maetud osa täiskasvanud inimese koljust koos mõnede loomaluudega (veise nimmelüli, lamba või kitse roie ning seahammas). Inimohver avastati ka kõrval paiknenud IIB kalme nurgakivi alt (vt allpool).

Poanse tüüpi varaseid tarandkalmeid teatakse veel paarist kohast. Sellesse rühma võib liigitada Toila kalme Ida-Virumaal, kus hilise eelrooma rauaaja laibamatustega tarandite alt leiti samuti jälgi varasemast põletusmatusest (Schmiedehelm 1955, 49 jj; tahv III). Viie tarandiga kalmet Liiva-Putlas Saaremaal (Kungla 1967) on matmiseks kasutatud nii eelrooma rauaajal kui ka rooma rauaaja lõpul. Lätis Kurumaal on vaadeldavat tüüpi kalmet uuritud Lazdiņis (vt Šnore 1970). 42 m pikkust ja 10–20 m laiust ida-lääne-suunalist kivivaret läbisid seal sirged kiviread, kuid otsamüürid puudusid. Ristkülikukujulised kivilademed olid enam-vähem ühesuurused, pikkusega 2,5–4 m ja laiusega 1,5–2 m. Kalme idaossa oli maetud laibamatuseid, kuid lääneosas domineerisid põletatud luud. Suhteliselt rikkalik leiumaterjal võimaldab Lazdiņi kalme rajamise dateerida hilisesse eelrooma rauaajaga, kuid sinna maeti veel ka rooma rauaajal.

4.4.4. Varased üksiktarandkalmed

Lisaks paljudest taranditest koosnevatele tarandkalmetele on teada ka rida selliseid, mis koosnevad ainult ühest suuremast kambrist. Esimene seda tüüpi arheoloogiliselt uuritud kalme on Kõmsi I, asukohaga sealsest II kalmest poolsada meetrit loode pool (Lõugas 1972a; Aasala 2002). Tarandi mõõtmed olid u 8 x 6,5 m, selle paeplaatidest laotud müürid toetusid raudkividest vundamendile, kusjuures ka sisetäidis koosnes nii pae- kui raudkividest. Kalme põhi oli sillutatud raudkividega. Kõmsi I kalmesse oli maetud valdavalt põletamata, kuid esines ka põletusmatuseid, kusjuures leiti nii tugevasti kui ka nõrgalt põletatud luukilde; ühtki terviklikult säilinud matust ei avastatud ning kuna luumaterjal pole analüüsitud, ei ole võimalik midagi öelda ka matuste arvu ja iseloomu kohta. Võib vaid märkida, et enamik matuseid koondus tarandi keskossa, kus põhi oli sillutatud märksa väiksemate kividega kui seal, kus matuseid polnud. Leiumaterjal on suhteliselt tagasihoidlik ja ühekülgne, koosnedes peamiselt karjasekeppnõeltest, pronkskäevõrudest, sõrmustest, raudnugadest ja keraamikast, kuid esines ka paar importeset (mõõga katke ja ehtenaast). Nende hauapanuste põhjal võib Kõmsi I kalme dateerida hilisesse eelrooma rauaajaga.

Üksiktarandkalme oli ka ülal mainitud Tõugu IIB (vt Lang 2000a, 100 jj), mis osutus ligikaudu samasuureks kui Kõmsi I (7–8,1 x 6,4–6,9 m; küljed orienteeritud NNW–SSE). Ka siin toetusid paeplaatidest kuivmüürina laotud tarandimüürid raudkividest vundamendile, kuid sisetäidis koosnes valdavalt paest. Kalme lõunapoolses

sektoris avastati raudkividest ehitatud kirst (1,8 x 0,55 m), millesse oli maetud arvatavalt raskesse kõrvahaigusse surnud 2-aastane laps (Kalman 2000b). Kogu tarandisse oli maetud üksnes laibamatuseid, kuid luud paiknesid sedavõrd segatult, et kaevamiste käigus ühtki algses asendis matust fikseerida ei õnnestunud. Erandiks osutus vaid ühe vastsündinud lapse kolju tarandi põhjakirdepoolse nurgakivi all, mida võib tõlgendada kalme ehitamise käigus sooritatud rituaalse inimohvrina. Lisaks nimetatud kahele eraldatud matusele identifitseeriti kalme ülejäänud luude hulgas veel seitse indiviidi: üks 5–10-aastane laps, kaks noorukit, kaks täiskasvanut ning kaks vanurit. Rohkesti esines nii tarandis kui ka äärevaredes loomaluid, mis kuulusid lambale/kitsele, veisele, seale, hobusele ja koerale. Lisaks sellele leiti jänese- ja hülgeluid, samuti linnuluid, mille hulgas oli vähemalt 4–5 isendile kuulunud kanaluid (Maldre 2000a). Surnutele kaasa antud hauapanused osutusid äärmiselt napiks: peale savinõukildude leiti veel ühe spiraalkäevõru katke ning pronksist oimuehte jälg ühe vanuri koljul, samuti mõned raudnugade katked. Tõugu IIB kalme vanuse kindlaksmääramisel on oluline radiosüsiniku dateering, mis saadi alumiste kivide vahelt ja alt kogutud söest: määranu 2004±99 tt kalibreeritud vanus hõlmab perioodi 170 eKr – 80 pKr (Tln-1885).

Suurtest üksiktarandkalmetest tuleb mainida veel Kuninguste kalmet Saaremaal, mille mõõtmed olid 7 x 6,4 m (Lõugas 1974). Ent seesuguste suurte kõrval esineb ka mõnevõrra väiksemaid, nagu näiteks Kuura kalme Ida-Virumaal, kus u 4 m küljepikkusega tarandisse oli omakorda ehitatud kirst (Schmiedehelm 1955, 29, joon 7). Sellesse kalmesse oli maetud nii laiba- kui põletusmatuseid ning kaasapandud esemed – karjasekeppnõel ja paar nuga – dateerivad muistise hilisesse eelrooma rauaaega. Taebala kalme Läänemaal oli rajatud suure raudkivi kõrvale – sealt leiti paar-kolm luustikku tarandis ja üks väljaspool müüre ning pronkskäevõru ja nõõromamendiga kaunistatud keraamikat (Mandel 1982). Väiksemate mõõtmetega (tavaliselt 2–3 x 4–5 m) üksiktarandkalmeid, mis leiumaterjali põhjal otsustatuna rajati alles varasel rooma rauaajal, teatakse mitmeid ka Soome rannikualadel (Rajakalmisto, Savenmäki, Koskenhaka jt; vt Salo 1968; 1970). Lätis näivad varased üksiktarandkalmed puuduvat.

Üksiktarandkalmete puhul ei saa muidugi alati kindel olla, kas see üks tarand oligi algne eesmärk või kavatseti sinna hiljem külge ehitada veel ka teisi kambreid, kuid mis mingil põhjusel tegemata jäid. Suured ja peaaegu ruudukujulised tarandid olid ju vanimateks ka nt Kõmsi II, Poanse I ja ilmselt ka Toila kalmes, kuhu hiljem ehitati juurde mitmeid väiksemaid hauakambreid.¹⁸ Huvitava näite pakub siinkohal Uusküla II kalme Lääne-Virumaal (vt Lang 2000a, 147 jj). Esimesena oli selles matmispaigas ehitatud enam-vähem ruudukujuline tarand A, mis oma mõõtmetega (9,4 x 8,4 m) on seni suurim Eestis. Alles mõni aeg hiljem lisati sellele veel üks hästi kitsas tarand laiusega kõigest 2,3–2,7 m. Kalmesse oli maetud peamiselt põletatult (vähemalt 23 matust), vähemal määral põletamata (4), (Kalman 2000c), kuid üks osa tugevalt põletatud luudega matustest pärines arvatavasti alles viikingiajast. Hauapanused – karjasekeppnõelad, noad, käevõru, keraamika jm – dateerivad kõnealuse kalme hilisesse eelrooma rauaaega.

4.4.5. Matmisviis varastes tarandkalmetes

¹⁸ Samas näiteks Võhma Tandemäe IV kalmes oli suur tarand rajatud kõige viimasena (vt Lang 2000a, 131).

Nagu eelnevast ülevaatest selgus, maeti varastesse tarandkalmetesse nii laiba- kui ka põletusmatuseid, kusjuures enamasti esineb mõlemat matmisviisi koos. Võib siiski nentida, et kõikides nendes kalmetes, mis leidude põhjal otsustades rajati juba eelrooma rauaaja vanemal poolel, on algseks ja peamiseks matmisviisiks laibamatmine. Põletatult matmine on viimastes hilisem nähtus, seda saab tavaliselt lokaliseerida kas hiljem ehitatud taranditesse või pealmistesse segatud kalmekihtidesse. Leiumaterjali põhjal võib väita, et põletatult matmine muutus järjest üldisemaks hilise eelrooma rauaaja jooksul, kuid laibamatmine ei kadunud sel ajal siiski veel täielikult. Mõnes piirkonnas – nt Virumaal Tõugu, Võhma, Kuura ja Toila kalmetes, aga kohati samuti Lääne-Eestis (nt Taebla) – püsis laibamatmise komme valitsevana veel ka eelrooma rauaaja lõpul.

Laibamatused

Oma alguses asendis säilinud laibamatused on kalmetes selili väljasirutatud asendis, orienteeritud vastavalt tarandi pikisuunale. Kui tarandid paiknevad pikiteljega N–S (või väikese kaldega kummaski suunas), siis on surnud maetud peaga põhjakaartesse. Nii oli see nt Tõugu IIC kalmes, kus kõik fikseeritud matused, nii mehed kui naised (sh ka teineteise peale maetud mees ja naine 2. tarandis) olid asetatud peaga põhjaloodesse. Huvitava erandi moodustavad aga Poanse kalmed: esiteks olid seal tarandid E–W suunalised ning teiseks olid mehed ja naised maetud vastassuunalakuti, esimesed peaga läände ja teised itta. Paraku on antropoloogiliselt analüüsitud tarandkalmete arv Eestis nii väike, et pole võimalik öelda, kuivõrd erandlik seesugune vastassuunaliselt matmine tollal tõepoolest oli. Vastassuunalist matmist on juba ammu täheldatud mõningate varasemate kivikirstkalmete puhul¹⁹, kuid sealgi polnud see üldlevinud nähtuseks ning paljudes kirstudes asuvad kõik matused ühesuunaliselt. Kurevere ja Kõmsi tüüpi kalmetes, kus tarandite orientatsioon on tihti erinev, on vastavalt erinevates suundades ka matused (nt täheldati Kureveres ka matmist peaga lõunasse ja itta).

Kui matuseid on tarandis mitu, siis paiknevad nad enamasti väikese vahega üksteise kõrval. Erandiks on mehe ja naise paarismatused, nagu nt Poanse II:1 ja Tõugu IIC:2 tarandis. Omapärane oli ka kolmikmatmus Võhma Tandemäe IV kalmes, kus üks mees ja kaks naist olid asetatud ühte ritta selliselt, et järgmise pea puhkas eelmise süles (Moor 1974; Kalman 2000d). Suurtes tarandites võivad matused koonduda üksnes nende keskossa (Uusküla IIA, Kõmsi I, IIA–B), jättes servad enam-vähem tühjaks. See seik osutab asjaolule, et uute tarandite rajamise põhjus ei saanud seisneda selles, et eelmine tarand juba täis oli maetud.

Oma alguses asendis laibamatuseid võib varastes tarandkalmetes kohata siiski harva. Enamasti paiknevad ka põletamata luud sedavõrd segi-läbi, et ilma antropoloogilise analüüsita pole võimalik indiviide eristada. Osalt võib selline luude segamini paiknemine olla tingitud nii korduvatest juurdematmistest kui ka hilisematest lõhkumistest. Samas esineb kõikides analüüsitud kalmetes osamatuseid – s.t selliseid, millest kalmesse on asetatud vaid üks osa luudest. See on nähtus, mida kohtasime juba kivikirst- ja kangurkalmete juures ning on seletatav rituaalse käitumise eripäraga, sh sekundaarse ümbermatmisega. Ka varasemate matuste luude segamine või mittesegamine võis kujutada endast kindla tagapõhjaga rituaalset akti. Näiteks Võhma Tandemäe IV kalme ühes tarandis oli hoolimata hilisematest juurdematmistest ja luude segamisest säilitatud

¹⁹ Nt Lagedi II, Iru I ja XVIII (Lang 1996a).

oma algsel kohal kõige varasemad ja kõige rikkalikumate panustega matused: kaks meest ja väike laps nende vahel. Algses asendis näivad olevat säilinud ka vanimad matused Poanse kalmetes, kuigi kõikides sealsetes tarandites esines rohkesti segamini luudega (osa)matuseid.

Kuigi lapsematused esinevad tavaliselt koos täiskasvanutega, leidub siiski tõendeid selle kohta, et neid vahel maeti selleks eraldatud kohta. Nii oli see nt Võhma Tandemäe IV kalmes, kus suurem osa lapsematuseid koondus I tarandi lõuna- ja idasektorisse ning samast tarandist ida poole. Ka Tõugu IIC kalmes oli üks taranditest viimseks puhkepaigaks üksnes alaealistele. Sama nähtust on täheldatud veel nt Kaseküla ja Rebala II kivikirstkalmes, kus väljapoole kirstu oli maetud palju lapsi (Kalman 2000a, b, d; Lang et al. 2001). Lastematuste tavapärasest suurem arv teatud kalmeosades võib olla seotud näiteks vastava kogukonna noorperet teatud aegadel tabanud haiguste-õnnetuste-surmadega, kuid põhjusi võis olla teisigi.

Matmisel läbi viidud eriliste rituaalide kohta saadi mõningaid andmeid Tõugu II kalme uurimisel. Nii IIC:3 kui ka IIB tarandi põhjakirdepoolse nurgakivi alt leiti ohvrimatused (vt eespool). Mainitud IIC:3 tarandisse oli teiste hulgas maetud ka 6–8-aastane laps, kelle koljul avastati kuus paralleelset lõikejälge. Ilmselt oli tegu skalpeerimisega, Eestis seni ainulaadse juhtumiga. Mitmelt poolt on – nagu kivikirstkalmetestki – andmeid surnu keha ja pea erineva käitlemise kohta (vt allpool).

Põletusmatused

Laiba põletamine võis toimuda kas tugevas või nõrgemas / lühiajalisemas tules. Meie varaste tarandkalmete põletusmatuste hulgas on selgelt ülekaalus nõrgalt põletatud luud; tugevast põletamisest tunnistavaid kaltsineerunud luud on leitud vähestes kohtades, nt Mustjala Võhma, Tandemäe IV ja Uusküla II kalmes, kuid vähemalt viimases võisid need olla pärit hoopis viikingiajast. Kalmetes leitakse põletatud luud enamasti väiksemate või suuremate pesadena, kuid rohkesti esineb luukilde ka hajali kivide vahel. Ühes ja samas põletatud luude pesas võib esineda mitme surnu jäänuseid, nagu ilmekalt näitas Uusküla II kalme analüüs (Kalman 2000c) – järelikult need surnud kas põletati koos või vähemalt maeti koos. Ka põletusmatuste puhul kehtib tähelepanek, et kalmesse asetati vaid üks osa luud – põletatud luude kogus on nende hulgas eristatud indiviidide minimaalsegi arvuga võrreldes mitmekordselt liiga väike. Hilisemast ümbermatmisest kõnelevad ka sellised luud, mis tõendavad põletamist alles pärast liha kõdunemist – neil ei ole varpeid ega ristmõrasid (nt Tandemäe IV kalmes, vt Kalman 2000d). Järelikult on vähemalt osa surnuid põletatud ja kalmesse maetud hulk aega pärast surma.

Osamatmisega on seotud surnu pea ja keha erinev käitlemine, mida võis täheldada ka kivikirstkalmete juures. Et Võhma Tandemäe IV kalme põletatud luude hulgas moodustasid koljutükid 59% kõikide põlenud luude kaalust tavapärase 20% asemel, siis tuleb arvata, et eelistatult põletati just päid, mitte terviklikke kehi. Sama nähtust kohati Tõnija Tuulingumäel, kus koljutükid moodustasid põletatud luudest 74%, ja Muuksi 5. kivikirstkalmes (75%), samuti Tõugu IIC kalme lääneosas, kus pindmistes kihtides esines üksnes põlenud koljutükke, kuid sama kalme idaosa all ja IIA kalme kirstus polnud põletatud luude hulgas seevastu ühtki koljutükki (Kalman 2000b, d). Pea ja keha erinev käitlemine on seega olnud rituaal, mis oli levinud nii kivikirst- kui ka tarandkalmeid rajanud ühiskondades.

4.4.5. *Hauapanused*

Võrreldes kivikirstkalmetega, leidub hauapanuseid varastes tarandkalmetes hoopis rikkalikumalt ning nende sortiment on märksa mitmekülgsem. Siiski esineb ka vaatlusaluste kalmete hulgas selliseid, kus domineerivaks oli matmine kas täiesti ilma või ainult väheste panustega, nagu nt Ilmandu III ja Tõugu II. Ka muidu rikkalike leidudega kalmetes võib kohata matuseid või terveid tarandeid, kus kaasleitud kas puuduvad või on hästi napid. Üldine tendents on seisnenud selles, et eelrooma rauaaja vanemal poolel on panuseid vähem, kuid need kujutavad endast tihti haruldasi ja kaugelt toodud esemeid. Hilisel eelrooma rauaajal haualeidude hulk suureneb järsult, kuid samas on need muutunud – vähemalt ühes osas – tavapäraseks, massiliseks, kuigi import-tooted pole üldsegi mitte kadunud.

Hauapanuste analüüsimisel tuleb rõhutada, et johtuvalt matmisviisi iseloomust, kus varem rajatud taranditesse maeti tihtipeale hilisematel sajanditel juurde, kus seetõttu on eriaegsed luud ja kaasapandud esemed segamini läinud ning kindlate suletud leiukomplekside arv üsna väike, esineb tõsiseid raskusi leidude dateerimisel. Mõningaid pidepunkte selles töös võib siiski saada erinevate tarandite ja kalmete võrdlemise ning naabermaade vastava leiumaterjali arvestamisega. On selge, et sel viisil saab andmeid eelkõige suhtelise kronoloogia väljaselgitamiseks, mille seosed absoluutsete daatumitega vajavad tihti veel edasist uurimist.

Ehted

Nagu paarist kivikirstkalmest, nii on ka mõnest tarandkalmest leitud Bräcksta tüüpi *kaelavõrusid*. Võhma Tandemäe IV kalmes olid need (2 eksemplari) täpselt samasugused nagu Jäbara A kalmes, samas kui Kõmsi II kalme võrud (2) erinesid nendest oma laiemate plaatotste ja sulgemismehhanismi poolest. Üks kitsaste otstega kaunistamata võru on lisaks leitud ka Lehmja-Loo II kalmost. Nimetatud kaelavõrud, mis vähemalt Tandemäel olid meeste panuseks, on ühtedeks nendeks esemeteks, mis kultuuriliselt ja kronoloogiliselt ühendavad kivikirstkalmeid meie vanimate tarandkalmetega. Kaelavõrud üldiselt on aga viimastele jäänud võõraks nähtuseks.²⁰

Mõnevõrra rikkalikum on *käevõrude* valik. Koos ülalmainitud kaelavõrudega leiti Tandemäe kalme samade mehematuste juurest neli ümmarguse ristlõike ja soonitud otstega pronkskävõru – samasugused nagu Jäbara A ja Uuri Klaukse kangurkalmest. Mujalt varastest tarandkalmetest seesuguseid käevõrusid siiski leitud pole. Hoopis rohkearvulisemalt esineb lihtsaid lamekumera või paelja ristlõikega pronkskävõrusid, seda eriti saartel ja Lääne-Eestis²¹, kus neid võib kaasleidude põhjal dateerida hilisesse eelrooma rauaajaga. Käsiteldavaid käevõrusid – enamasti katketena – leitakse sealjuures

²⁰ Nava kalmost Ida-Eestis pärineb üks oletatav rauast kaelavõru. Kahjuks pole see võru nii hästi säilinud, et saaks tüpoloogiliselt määrata.

²¹ Ilmselt suurim arv lihtsaid pronkskävõrusid – 32 enam-vähem tervet ja suur hulk katkeid – pärineb Kõmsi II kalmost (Aasala 2002, 23). Mujal piirdub nende võrude arv mõne kuni mõneteistkümnega.

nii varastest tarandkalmetest kui ka kivikirstkalmete hilisemate järelmatuste juurest. Tihti pole selge, kas sellised käevõrutükid kuuluvad lahtiste vastakuti otstega võrudele või hoopis spiraalkäevõrudele. Vähemalt üks spiraalkäevõru on leitud Kõmsi II kalmest, teise katke aga Tõugu IIB kalmest.

Tõugu IIC:4 tarandist pärineb aga kitsas ristkülikukujulise läbilõikega ning teravnevate ja tagasipööratud otstega käevõru, millele Eestis võib mõningal määral sarnanevaid vaseid leida üksnes Lehmja-Loo II kalme materjalide hulgas. Seesugused võrud olid tuntud läänepoolses Euroopas (vanemal) eelrooma rauaajal (Reinbacher 1963, A514:f, A515:c). Jäbara C kalme lääneosast pärineb samasuguse ristlõikega käevõru, mille otsad ei teravne, vaid lõppevad tõmbilt (Schmiedehelm 1955, joon. 9: 9). Koos ühe eksemplariga Kõmsi I kalmest on see Eestis üks varasemaid näiteid seeriakäevõrudest, mis populaarseks muutusid alles varasel rooma rauaajal, kuid millele samas teatakse häid vaseid ka eelrooma rauaajast (või isegi veel vanemast ajast) nii Rootsis kui ka Kesk-Euroopas (vt Bennett 1975, 65 j; Müller-Karpe 1959, Feldgedingi kalmest).

Ümmarguse ristlõikega rauast käevõrud võib jagada kahte rühma. Vanemad ja haruldasemad on massiivsed võrud – sellised, nagu Jäbara A kivikirst- ja Uuri Klaukse kangurkalmestki. Kaks seesugust massiivset käevõru, millest üks oli kaunistatud põiksälkudega kaarel, leiti ülalmainitud Tandemäe IV kalme mehematuste juurest ning umbes samasugused olid ka kolm võru Poanses, kus need olid nii meeste kui ka naiste panuseks (Mandel 2000, 100, joon. 12–14). Teine ja arvukam rühm koosneb märgatavamalt peenematest võrudest, mis esinevad varastes tarandkalmetes ja kivikirstkalmete järelmatuste juures enamasti koos eelrooma rauaaja teise poole kaasleidudega (Kõmsi, Kurevere, Mäla jt). Kuigi esimesed (massiivsed) raudkäevõrud on siiakanti toodud ilmselt tänapäeva Poola või Ida-Saksa aladelt (vt eespool), on neid õige pea hakatud valmistama kohapeal. Mõlema rühma raudkäevõrusid kokku on Eestist leitud seni 19 kohast 36 eksemplari, levikuareaal hõlmab peamiselt Põhja- ja Lääne-Eesti rannikuvööndit ja saari. Ka Edela-Soomest, Kesk-Rootsi idaosast ja Ingerimaalt on teada mõned rauast käevõrud, kuid kusagil ei esine neid nii arvukalt kui Eestis.

Sõrmused on varastes tarandkalmetes suhteliselt harvaesinevaks leiuks, kusjuures neid avastatakse üksnes kõige hilisematest, eelrooma rauaaja lõppu ja rooma rauaaja algusesse kuuluvatest kontekstidest. Kõige arvukamalt teatakse lihtsaid vastakuti otstega sõrmuseid Kõmsilt (kahest kalmest kokku 24), mujal esineb neid tunduvalt vähem. Varaste tarandkalmete aja päris lõppu kuuluvad esimesed lihtsad spiraalsõrmused (nt Kõmsi, Tandemäe IV).

Küllaltki rikkalikku valikut pakuvad aga *ehtenõelad*. Korduvalt mainitud Tandemäe IV kalme mehematuste juures oli lisaks kaela- ja käevõrudele üheks panuseks pronksist aas- või rullpeaga ehtenõel, millega analoogilisi rauast nõelu teatakse veel Tallinna lähedalt Rebala Presti ja Lehmja-Loo II kalmest, samas kui Uuri Klaukselt ja Iru linnamäelt leitud vastavad nõelad²² on mõnevõrra lihtsama kujuga. Ka Jäbara C kalme lääneosast pärineb kaks rullikeeratud peaga, ent erikujulist pronksnõela, mida võib üldjoontes samuti sellesse rühma liigitada (Schmiedehelm 1955, joon. 9: 1, 3). Kogula rullpeaga ehtenõel Saaremaalt omab aga Eestis ainulaadset luigekaelakujulise paindega vart. Sellised aasakujulise või rullikeeratud peaga ehtenõelad imiteerivad Kesk-Euroopas juba hilispronksiajal ja varasel eelrooma rauaajal levinud vorme, mis siinkandis püsisid

²² Uuri ja Iru nõeltele on täpseid vaseid leitud Väina alamjooksult Kivutkalnsi ja Mükukalnsi kindlustatud asulatest (LA 1974, tahv 20: 2, 4).

tarvitusel kuni karjasekeppnõelte ilmumiseni. Sama tuleb öelda mõnede kõrvale pööratud rõngaspeaga nõelte kohta Jäbara C kalmest, Lõuna-Eestist Tamsalt ning Kesk-Eestist Leedult (*ibid.*, 38 jj, joon. 9: 2, 4; vt ka Šturms 1935, 271 jj; Moora 1938, 172).

Mõningatest Lääne- ja Loode-Eesti kalmetest on leitud spiraalpeaga ehtenõelu, mis jagunevad kahte rühma. Saaremaalt juhuleiuna ning Mustjala Võhma kalmest pärit pronksist nõelte spiraalne pea on keskelt kooniliselt esilekerkiv. Seesugused nõelad olid populaarsed Lääne-Leedu kiviringkalmete piirkonnas nooremal eelrooma rauaajal, kus nad moodustasid stiililiselt ühtse komplekti koonilis-spiraalsete oimuehetega (nt Grigalavičienė 1979, joon. 25, 28; 1995, joon. 105). On huvipakkuv, et ka samast Võhma kalmest leiti üks selline spiraalse keskosaga oimuehe (Lõugas 1989, joon. 2). Rauast valmistatud nõelad Kurevere, Kõmsi II ja Kurna II kalmest on seevastu lamespiraalse peaga. Viimastele on teada analoog Soomest Penttala kalmest, kus see esines koos mõnede teiste Eesti hilisele eelrooma rauaajale iseloomulike esemetega (karjasekeppnõel, putkkirves, raudkäevõru; vt Salo 1968, 98; vrd Meinander 1969, 46). Nii Kureveres kui ka Kõmsis leiti need nõelad vanimatest taranditest, kuid pole kindel, kas seoses algsete või hilisemate järelmatustega.²³ Meie spiraalpäised nõelad esindavad pronksiajal Põhja- ja Kesk-Euroopas väga populaarse ehtetüübi hiliseimat arenguastet.

Eesti varaste tarandkalmete kõige tüüpilisemaks ja arvukamaks leiuks on rauast ja pronksist karjasekeppnõelad. Suurematest matmispaikadest leitakse karjasekeppnõelu lausa kümnete kaupa, kusjuures nende puudumisel terves kalmes on tõenäoliselt kas dateeriv või sotsiaalselt determineeriv omadus.²⁴ Säilinud ja analüüsitud matusekomplekside põhjal võib öelda, et neid nõelu kandsid nii mehed kui naised ning kas ühe- või kahekaupa. Näiteks Poanse I kalme 4. tarandis olnud mehematuses leidis ainult üks nõel, Tandemäe IV kalme osaliselt üksteise peale asetatud kolmikmatuses oli igäihel aga kaks nõela (Mandel 2000; Moora 1974). Eestisse näib karjasekeppnõelte vorm olevat jõudnud umbes eelrooma rauaaja keskpaiku tänapäeva Ukraina–Valgevene suunalt, kust tollal saadi mõningaid teisigi mõjutusi. Käsiteldavad ehtenõelad levisid hilisel eelrooma rauaajal peamiselt küll maa põhja- ja läänerajoonides, kuid polnud kaugeltki võõrad ka sisemaal (nt Nava, Tamsa). Armastatud ehtetüübina püsisid need nõelad tarvitusel kuni varase rooma rauaajani, kuid ei kadunud täielikult käibelt ka hilisematel sajanditel. Arvukalt on karjasekeppnõelu päevavalgele toodud ka Lätis ja Leedus, kuid tundub, et kindlatest eelrooma rauaaja kontekstidest neid seni leitud pole. Soomes teatakse selliseid nõelu väga vähe, kusjuures sealgi näivad nad kuuluvat alles aega pärast ajaarvamise vahetust (Salo 1968, 98 j). Paar sellist nõela on leitud ka Kesk-Rootsi idaosas (Darsgårde).²⁵

²³ Täby kangurkalmest Kesk-Rootsis saadi pronksist lamespiraalse peaga ehtenõel koos Bräcksta tüüpi kaelavõru ning kahe massiivse raudkäevõruga (Modin 1966). See koos leitud hauapanuste komplekt osutab võimalusele, et kõnealused ehtenõelad pärinevad eelrooma rauaaja vanemast pooldest. Pole võimatu, et Eestisse jõudsid lamespiraalse peaga nõelad just tänu kontaktidele Kesk-Rootsi idaosaga (võimalik, et üle Edela-Soomes).

²⁴ Näiteks ei leitud ühtki karjasekeppnõela hilisesse eelrooma rauaajaga dateeritud Tõugu IIB kalmest, samas kui u kilomeetri kaugusel Tandemäe IV kalmes oli neid koguni 15. Et Tõugu leiumaterjal oli üldse erakordselt vaene ning, nagu näitas antropoloogiline analüüs, sinna matnud inimesed palju kehvema toitumuse ja tervisega kui Tandemäe omad, siis võib siin kahtlustada pigem sotsiaalset kui kronoloogilist erinevust (vt allpool, 5.1.3, ning Lang 2000a, 208 jj).

²⁵ Darsgårdes dateeriti kiht, millest üks karjasekeppnõel leiti, radiosüsiniku meetodil 3.–1. sajandisse eKr (Ambrosiani 1964, 11; Reisborg 1989, 101).

Lisaks eelpoolkäsitletud ehtenõeltele on varastest tarandkalmetest saadud ka üsna erandlikke eksemplare. Nii pärineb Kõmsi II kalme B tarandist üks ažuurse peaga bimetalne (pronksist pea ja rauast varrega) ehtenõel, mis on pärit Volga–Okaa–Dnepri ülemjooksu piirkonnast. Väljaspool oma kodupiirkonda on üks selline nõel leitud veel ka Leedust, üks Upplandi maakonnast Rootsis ning üks Valgevenest Novyje Bateki linnamäe 5.–3. sajandi kihist (Çinters 1976). Teine, samuti bimetalne ehtenõel, mille pea moodustab kolm spiraali, pärineb arvatavasti samast piirkonnast; analoogilisi esemeid valmistati sealkandis juba I aastatuhande esimesel poolel eKr (vt Patrushev 1984). Kõnealune nõel leiti Liiva-Putla tarandkalme. Kunda Hiiemäe kalme I tarandist saadi kolm Eestis seni ainulaadset väikest rauast ketaspeaga ehtenõela, mis tõenäoliselt pärinevad kas Kesk-Euroopast või Skandinaaviast ja kuuluvad eelrooma rauaaja algusse (Müller 1985, 52, tahv 70: 14, 90: 7, 103: 34; Nybruget & Martens 1997, joon. 2: c).

Eelrooma rauaaja *oimuehete* hulgas võib eristada kahte rühma. Kõige laialdasema leviku saavutasid spiraalse keskosa ja lusikakujuliste otstega oimuehted, mida seni on leitud u 35 eksemplari ligi paarikümnest kohast; levikuareaal hõlmab peamiselt Lääne- ja Loode-Eesti, lisaks üksikud kohad ka sisemaal ja Kirde-Eestis (vt Lõugas 1991, 69 jj, joon. 1). Lätis teatakse seesuguseid ehteid seitsmest ja Leedus ühest leiukohast, Soomes nad puuduvad. Lusikakujuliste otstega oimuehete kõige tavalisemaks kaasleiuks meie kalmetes on karjasekeppnõelad ning nõörornamendiga kaunistatud keraamika, mis annavad dateeringuks eelrooma rauaaja teise poole. Ent mõned leiud, nagu Tandemäe IV, Kaunispäe, Ilmandu III ja Poanse I kalmes, tõendavad, et vaadeldavad oimuehted võisid meil levida juba eelrooma rauaaja esimesel poolel. Otsustades Poanse leidude põhjal, kaunistasid lusikotstega oimuehted eelkõige mehi (ühel juhul pole välistatud ka naine). Seesuguste ehte lähtevormiks olid hilispronksiaegsed spiraalse keskosa ja spiraalsete otsaketastega oimuehted, milliseid teatakse nii Kaukaasias, Marimaal (jällegi peamiselt meeste matustes) kui ka Lõuna- ja Kesk-Euroopas; lähimad teadaolevad kaks leidu on saadud Leedust. V. Lõugase arvates (1991) kujundati see spiraalotstega ehtevorm plaatjate otstega variandiks ümber just Eesti–Läti läänemeresoome hõimudega asustatud aladel, kuna spiraalimotiivil polnud siin seesugust sümboliseeritud tähendust kui lõunapoolses Euroopas.

Teise ja palju väiksema rühma moodustavad nn Kõmsi tüüpi oimuehted, kus analoogilised väljapoole pööratud lusikakujulised plaadid on omavahel ühendatud pika aasaga. Seni on leitud vaid kolm sellist ehet Kõmsi II ja üks Kurevere kalmest; paralleelid puuduvad (Lõugas 1991). Kõmsi tüüpi oimuehete lähtevormiks peetakse selliseid Euroopas, sh Volgamaadel, väga laialdaselt levinud ehteid, kus aasaga ühendatud spiraalotsad on pööratud sissepoole (*ibid.*, joon. 4).

Oimuehetena tõlgendati varem ka nn Ananjino tüüpi kahest ümmargusest plaadist kokku pandud naaste (vt Jaanits et al. 1982, joon. 126), mida meil jällegi on leitud Kõmsi II ja Kurevere kalmest. Viimasel ajal on siiski selgunud, et neid kasutati pigem rihmade ja peapaelte *ehisnaastudena* (Lõugas 1991, 71). Varastest tarandkalmetest, eriti just saartelt ja mandri lääneosast, on leitud terve rida mitmesuguseid teisigi ehisnaaste ja ripatseid, mis pärinevad kaugemalt ida poolt, Volga–Okaa aladelt (vt Lõugas 1972a, joon. 5: 2, 3; 1989, joon. 3; Mandel 1993, 70), ning on dateeritavad (hilise) eelrooma rauaajaga. Siinses kultuuritekstis jäid nad aga kõik võõrnähtuseks.

Töö- ja tarbeesemed

Töö- ja tarbeesemete hulgas olid kõige laialdasemalt levinud erikujulised *noad*, mida on leitud enamikust varastest tarandkalmetest. Välja arvatud Tõugu IIC ja Kunda Hiiemäe, puuduvad noad kõige varasematest, eelrooma rauaaja vanema poole kalmetest (nt Ilmandu ja Rannamõisa). Nuge, nagu ka kalmetest leitud rauast aasaga putkkirveid ning silmaga kitsateralisi kirveid, samuti naaskleid, nõelu ning värtnaketri käsitleti põgusalt juba eespool (3.3.2 ja 3.3.3).

Suurematest tööriistadest on oluline mainida ainsat varastest taranditest leitud raudsirpi, mis oli Poanse kalmes pandud kaasa ühele vanemale naisele (Mandel 2000, joon. 15). Päris täpset vastet sellele sirbile pole teada ei Eestist ega lähimatelt naaberaladelt, kuid üsna sarnaseid tööriistu on leitud juba rooma rauaaja kontekstis. Sirpidena võidi kasutada ka suuremaid kumerselgseid nuge, milliseid tuntakse eriti nt Liiva-Putla kalmest. Seal avastati mitmeid matuseid, mille panused koosnesid seesugusest noast ja rauast karjasekeppnõelast.²⁶

Pronksist ja rauast pintsetid on varastes tarandkalmetes haruldaseks panuseks. Rannamõisa III ja Kõmsi I kalmest leiti lihtsad rauast pintsetid ja Kõmsi II kalmest unikaalne pronkspintsett (Lõugas 1972a, joon. 5: 5).

Huvipakkuvad on mõned meie varastest tarandkalmetest leitud vööosad. Kureverest saadi väljapoole spiraali keeratud otstega rauast vööhaak, mille pronksist eeskujud pärinevad Kesk-Euroopa ja lõunapoolse Baltikumi nooremast pronksiajast. Teatud muutustega elas see haagitüüp edasi kuni varase eelrooma rauaajani, neid on leitud mitmelt poolt Skandinaavias, eriti Bornholmi saarel ja Lääne-Rootsis (Nybruket & Martens, 1997, joon. 2: b; Becker 1993, 8; Fredsjö 1952, joon. 16: e; Petersen 1929, tahv 25n). Teine rauast vööhaak Mustjala Võhma kalmest erineb Kurevere omast selle poolest, et tema spiraalsed otsad on keeratud sissepoole; dateering peaks aga olema sama, kuivõrd noorema eelrooma rauaaja vööhaagid on kõikjal juba hoopis teistsugused.

Rihmapandlaid varastes tarandkalmetes kuigivõrd veel ei kohta. Mustjala Võhma kalmest on siiski leitud kaks ümmargust rauast pannalt koos tilgutiga ning analoogilisi raudrõngaid teatakse ka mitmelt poolt mujalt (nt Kõmsi). Ka Ilmandu III kalmest saadi üks selline terve pannal ning veel üks on teada Virumaalt Kelleraugu kalmest (Schmiedehelm 1955, joon. 8: 4).

Relvad

Relvi võib varastes tarandkalmetes kohata vähe ning nad kõik pärinevad hilise eelrooma rauaaja kontekstist. Lisaks mõnele kitsateralisele kirvele, mida võidi kasutada nii tööriista kui relvana, on leitud ka mõned odaotsad. Kureverest leitud katke on kahjuks määramatu, kuid Poanse II kalmest pärit putkega odaots (vt Mandel 2000, joon. 18) esindab tüüpi, mis Kesk- ja Põhja-Euroopas tuli kasutusele (hilisel) eelrooma rauaajal ning püsis relvastuses veel ka vanemal rooma rauaajal (Moor 1938, 516; Salo 1968, 137). Üheteraliste mõõkade (või suuremate võitlusnugade) katkeid teatakse Kurevere, Kõmsi I ja II, Liiva-Putla jt kalmetest. Nende väikeste esemetükkide puhul pole võimalik esitada täpsemaid võrdlusandmeid. Kõmsi II:E tarandist pärineb lisaks ka üks rauast nooleots – ainus selline leid meie varastest tarandkalmetest.

²⁶ Karjasekeppnõeltest ja sirp- või vikatnugadest hauapanuste kompleksse on kohatud veel mitmel pool mujalgi Eestis: Toila, Aseri, Randvere, Tamsa jt (vt Laul 2001, 124).

Keraamika

Savinõukilde on meie varastest tarandkalmetest leitud üldiselt rohkesti. Niivõrd, kui võrd on kaevamiste ajal jälgitud keraamika paiknemist kalmetes, võib sellel eeldada kahetist funktsiooni matmiskombestikus. Esiteks, savinõu võib olla surnule kaasa pandud hauapanusena. See oli komme, mis esines juba mõningates kivikirstkalmetes (Lüganuse tüüpi keraamika Lüganuse Tark-Jaagu, Rebala I ja III jt kalmete kirstudes). Tarandkalmetes on savinõusid hauapanusena leitud üksnes kõige vanemates kontekstides. Teiseks, savinõud sattusid kalmele seal läbi viidud riituste käigus, olgu selleks siis stereotüüpselt välja pakutud peiesõomingud, põletatud luude toomine kalmesse savinõus või mingid muud kultustoimingud. Enamik kõnealusest keraamikast omaski seda teist funktsiooni. Sellisel juhul esinevad savinõukillud üksikult või väikeste kobaratena üle kogu kalmepinna laiali ning üksikute matustega pole neid võimalik siduda. Samasse valdkonda kuuluvad ilmselt savinõud, mille kohta on täheldatud, et need olid omal ajal jäetud kas tarandimüüridele või nende lähedusse (Uusküla II ja Tõugu IIC, vt Lang 2000a, 117, 156; sama kommet on täheldatud ka paaris kohas Kõmsi II ja Poanse II kalmes, vt Aasala 2002; Mandel 2000, 99).

Nende täielikult läbi kaevatud kalmete puhul, mille keraamikat on üksikasjalikult analüüsitud, võib täheldada huvitavat seika: nii mõnestki savinõust on kalmesse jõudnud vaid üks või paar kildu (nt Tõugu II ja Võhma Tandemäe; vt Lang 2000a, 117, 134). Tegu võib olla kalme alale juhuslikult sattunud katketega, aga välistatud pole ka sihipärase tegevuse tulemus. Samuti on märgatud nähtust, et ühe ja sama nõu killud paiknevad kalmes teinekord üksteisest väga kaugel (5–10 m) – siin ei jää palju kahtlust, et osa nõusid on omal ajal sihilikult puruks löödud ning nende killud laiali visatud. Niisiis võib üksnes savinõukildude paiknemisest kalmetes välja lugeda erinevaid kombetalitusi, kuid paraku on põhjalikult analüüsitud keraamikaga tarandkalmeid meil veel liiga vähe suuremate üldistuste tegemiseks.

Hauapanuste funktsioonis savinõud esindavad seni üksnes nn Ilmandu-pärast keraamikat. Tegu on pronksiaja lõppu ja peamiselt vanemasse eelrooma rauaega kuuluva keraamikarühmaga, mida lähemalt iseloomustati eespool (3.3.1). Kindlalt fikseeritud hauapanusena on vaadeldavat keraamikat leitud seni küll üksnes Ilmandu III kalmest (Lang 1995c), teistes kalmetes esineb see peamiselt nende varem rajatud ja kasutatud osades (nt Mustjala Võhma, Kurevere).

Kõige tüüpilisemaks varaste tarandkalmete keraamikaks on aga nõorornamendiga kaunistatud keraamika, seda eriti Loode- ja Lääne-Eestis ning saartel. Nimetatud piirkonnas võib nõorornamendiga savinõukilde kohata kõikjal, kus on olemas hilise eelrooma rauaaja kihistus (st karjasekeppnõelad, õhukesed pronks- ja raudkaevõrud jt). Kolmas keraamikarühm, mida kohtab üksnes reas Loode-Eesti tarandkalmetes ja kivikirstkalmete hilisemate järelmatuste juures, on kammornamendiga kaunistatud keraamika. Nii mõneski kalmes (Lehmja-Loo II, Rebala Presti, Kurna III ja Rannamõisa II) esineb nõor- ja kammornamendiga keraamikat koos, mis kõneleb mõlema keraamikaliigi üheaegsest tarvitamisest Loode-Eesti matmiskombestikus.

Lisaks nendele kolmele põhilisele keraamikarühmale esineb varastes tarandkalmetes ka mõningaid imporditud üksiknõusid, mis on siiski jäänud võõraks siinsele kultuuritekstile. Kõnealused nõud pärinevad Läänemere lääne- või lõunarannikult (vt Lang 1996a, 302; 2000a, 119). Lisaks neile on siit-sealt päevavalgele toodud mõned miniatuursed savinõud, mis samuti erinevad üldisest keraamikamassist. Väikesed tassid Võhma Tandemäe, Loona, Toila jt kalmest on kõigest 4–5 cm kõrgused, mõned neist kaunistatud joontest siksak- või võreornamendiga. Miniatuurkeraamika oli eriti populaarne Läänemere kaguranniku (Lääne-Leedu, Ida-Preisi) kivikonstruktsioonidega kalmetes alates rooma rauaaajast (nt Michelbertas 1968a, joon. 6; 1968b, joon 3), kuid esines juba ka eelrooma rauaaaja kiviringidega kääbastes (Moor 1938, 562 jj).

4.4.6. Varaste tarandkalmete vanus ja päritolu

Kalmetest leitud hauapanuste põhjal otsustades võib varased tarandkalmed dateerida suurtes joontes eelrooma rauaaega. Vanimad kindlamini määratavad panustega matused pärinevad seejuures varasest eelrooma rauaaajast, s.o 5.–3. sajandist eKr. Sellesse vanimasse kalmeleidude rühma kuuluvad Bräcksta tüüpi kaelavõrud, ümmarguse ristlõikega pronks- ja massiivsed raudkäävõrud, aas- ja rullotstega ehtenõelad, ilmandupärane keraamika ning mõned imporditud üksikesemed. Suurem osa hauapanustest on aga pärit hilisest eelrooma rauaaajast, s.o I aastatuhande viimasest veerandist eKr ning 1. sajandist pKr. See rühm koosneb peamiselt karjasekeppnõeltest, õhukestest pronks- ja raudkäävõrudest, oimuehetest, nõör- ja kammornamendiga kaunistatud keraamikast ning importesemetest. Leidude põhjal on raske otsustada, millal varaste tarandkalmete kasutamine lõppes. Kuna aga ühestki nendest pole leitud varase rooma rauaaaja sõlgi, siis tõenäoliselt varaste tarandkalmete kasutamine lakkas enne sõlgede ilmumist 1. sajandi lõpul.

Ent nagu eespool märgitud, esineb eriti Põhja-Eestis mitmeid kalmeid, kuhu kas kõik või suur osa surnuid on maetud ilma panusteta. Seesuguseid kalmeid on võimalik dateerida üksnes radiosüsiniku meetodil. Ilmandu III kalme alt saadud vanusemäärang (12.–9. sajand eKr) on tõenäoliselt mõnisada aastat vanem kui sealsed tarandid, kuigi päris kindel ei saa selles olla. Seevastu Kunda Hiiemäe kalme ühe luustiku radiosüsiniku dateering on märksa kindlam pidepunkt. Nimetatud dateeringu kalibreeritud vanus hõlmab perioodi 8.–5. sajand eKr. Seega võib väita, et panusteta kalmed on kõige varasemaks tarandkalmete rühmaks Eestis, kuuludes hilispronksiaega ja/või eelrooma rauaaaja päris algusse. Tõenäoliselt võib ligilähedaselt samasse ajavahemikku dateerida ka need matused, kus ainsaks panuseks oli Ilmandu tüüpi savinõu.

Niisiis võib varased tarandkalmed nendes leiduvate (või mitteleiduvate) hauapanuste põhjal jagada kolme kronoloogilisse etappi: (i) ilma panusteta või kaasa maetud savinõuga kalmed u 8.–5. sajandist eKr, (ii) 5.–3. sajandi ja (iii) 3. saj eKr – 1. saj pKr panustega kalmed. Kõige varasemad daatumid on seni iseloomulikud sellistele Kõmsi tüüpi kalmetele, kus leidub peamiselt vaid väikesi kirstutaolisi tarandeid (Kunda Hiiemäe, Ilmandu III, nähtavasti ka Rannamõisa III). Need kalmed, kus esimesena oli rajatud üks või kaks suurt tarandit ja seejärel nendega liidetud väiksemaid, näivad olevat rajatud õige pisut hiljem, eelrooma rauaaaja algupoolel (Kõmsi II). Ka Kurevere tüüpi kalmete esimesed tarandid ei ole ilmselt vanemad kui varane eelrooma rauaaeg, samas

kui nende kõrval olevatest ümmarguse põhiplaaniga kalmeosadest võidakse leida ka hilispronksiaegse iseloomuga esemeid või keraamikat (Kurevere, Mustjala Võhma).

Ühes sirges reas paiknevate taranditega Poanse tüüpi kalmeid on hakatud arvatavasti rajama samuti juba eelrooma rauaaja algupoolel (Tõugu IIC oma panusteta laibamatustega). Teised vastavad kalmed said alguse kas selle perioodi keskpaiku (Poaanse II) või teisel poolel (Toila, Uusküla II). Tõsi küll, Saaremaalt Liiva-Putla kalmest on leitud mõned esemed, mida võib dateerida isegi mainitud perioodi algusse. Samas ei ole üldsegi kindel, millal sealsed suured ja korrapärased – eelrooma rauaaja kultuuripilti halvasti sobivad – tarandid tegelikult rajati. Pole võimatu, et Liiva-Putlas – nii nagu Tõnija Tuulingumäel või ka Ilmandus – ehitati need kambrid alles hilisel rooma rauaajal ning et varasemad leiud pärinevad hoopis samal kohal olnud varasemast matmispaigast, mille täpsemat ehitust ei õnnestunud kaevamiste ajal jälgida.

Kõige hilisema kihistuse vaadeldavate kalmete hulgas moodustavad aga üksiktarandkalmed, kuivõrd kõik seni uuritud kohad kuuluvad alles hilisesse eelrooma rauaajaga.

Varaste tarandkalmete päritolu vajab veel täpsustamist. Praeguse uurimisseisu juures ei tunta kusagilt täpseid ja samaaegseid paralleele meie kõige varasematele, ebakorrapäraselt asetatud kirstudest või väikestest taranditest koosnevatele kalmetele – seetõttu võib neid vaadelda kohapeal sündinud kalmevormina. Kärjetaoliselt paigutatud taranditele (nagu Kurevere ja Kõmsi tüüpi kalmetes) puuduvad seni samuti päris täpsed vasted, kuigi nii Rootsis kui ka Soomes on uuritud paari kalmet, kus tarandid paiknesid kahes reas (Gärtuna, vt Bennett 1975; Kroggårdsmalmen ja Penttala, vt Salo 1968, joon. 6, 72). Osundatud kalmed on eriaegsed, esimene pärit pronksi- ja rauaaja vahetusest, teine ja kolmas varasest rooma rauaajast.

Poaanse tüüpi kalmetele on küllalt häid samaaegseid ehituslikke vasteid teada Kesk-Rootsi idaosas (Alby, Hallunda) ja Edela-Soomes (Dåvits), (Bennett 1975; Meinander 1969). Sealjuures ulatuvad sarnasused kalmeehitusest kaugemale, ka hauapanuste iseloomuni, kuivõrd nimetatud kalmetest on leitud kas panusteta matuseid või samasuguseid pronksiaja lõpu ja varase eelrooma rauaaja esemeid nagu Eestiski (Bräcksta tüüpi kaelavõrud, spiraalpeaga ehtenõelad, käevõrud). Tõsi küll, siinmail on seesuguseid panuseid seni leitud mitte Poanse, vaid Kõmsi tüüpi kalmetes, kuid arvestades matmisviisi arengu ühetaolisust kõikides varaste tarandkalmete alarühmades, ei tohiks sellel erilist tähtsust olla. Näib, et ühes reas paiknevate taranditega kalmed on välja kujunenud Eesti, Soome ja Kesk-Rootsi rannikuvöötmes tiheda vastastikkuse läbikäimise tulemusel, kus on raske kindlaks teha, kust konkreetset mingi innovatsioon alguse sai. Alles eelrooma rauaaja lõpuosas levivad sellised kalmed lõuna poole, tänapäeva Põhja-Lätti (Salenieki) ja Kuramaale (Lazdiņi).

Ühte Kurevere tüüpi kalmetele lähedast ja samaaegset matmispaika teatakse Lääne-Soomes Nakkila Uotinperäl (II), kus juba pronksiaja IV perioodil rajatud ümmarguse põhiplaaniga kangurkalme kõrvale oli ehitatud mitmeid nelinurkseid, ovaalseid või ebakorrapärase kujuga kivikonstruktsioone. Tarandi kui nelinurkse matmispaiga idee pole siin küll veel kuigi selgelt välja kujunenud, kuid kalmistu üldisel planeeringul on nii mõndagi ühist Kurevere tüüpi kalmetega. Kuna põletatud ja põletamata surnud olid Uotinperä konstruktsioonidesse maetud enamasti ilma panusteta (vaid mõne juurest saadi savinõukildude pesa ja ühel oli kaasas pronksnoa katke), siis pole selle matmispaiga

dateeringu ulatus selge (Salo 1970, 54 jj, joon. 59). Igal juhul on tegu hilispronksiaegse matmispaigaga. Teised paralleelid Edela-Soomes on aga märksa hilisemad. Nii on Laitila Savemäel kaevatud varase rooma rauaaja kalmet, mis koosnes kirstudega ümarkalmest ning sellest kahele poole ehitatud taranditest (Salo 1968, 22–23, joon. 13). Analoogilise ehituse (ümarkalme koos tarandite ja kirstudega) ja dateeringuga on olnud ka Koskenhaka kalmeväli Piikkiö kihelkonnas (*op. cit.*, 61 jj, joon. 63). Ka ülalmainitud Kroggårdsmalmeni kalme ühes otsas võis algselt asuda ümaraplaaniline rajatis. Ei ole võimatu, et tulevikus satutakse Soomes uurima ka vahepealsest perioodist, s.o eelrooma rauaajast pärit kalmeid, mis koosnevad ümmargusest kangurkalmest ja selle kõrvale ehitatud taranditest.

Siinjuures ei saa mööda vaadata ka sellest suurest sarnasusest, mis valitseb Kurevere tüüpi kalmete ning Lääne-Leedus levinud kivikonstruktsioonidega kalmete vahel (nt Kurmaičiai, Senkiai, Lazdininkiai, Tūbausiai; vt Kulikauskas 1968; Michelbertas 1968b; Butėnienė 1968; Rimantienė 1968). Ka sealsed kalmed koosnevad kiviringidega ümbritsetud kääbastest ning nende kõrval paiknevatest ümmargustest, ovaalsetest ja nelinurksetest kambritest. Kõnealused kalmed Lääne-Leedus on aga märksa hilisemad Eesti saarte omadest – vastavad kääpad kuuluvad peamiselt eelrooma rauaajaga ning kivikonstruktsioonid nende kõrval alles eelrooma rauaaja lõppu, rooma rauaajaga ja rahvasterännuaega. Kuna otsesest läbikäimisest meie saarte ja Lääne-Leedu vahel tunnistavad ka mõned kalmeleiad (koonilise spiraalpeaga ehtenõelad ja oimuehted), siis on küllaltki tõenäoline, et vaadeldav kalmetüüp Läänemere kagurannikul kujunes välja teatavate põhjapoolsete mõjutuste tulemusel. Sarnasused nimetatud piirkonna ja tarandkalmete piirkonna elanike kultuuris elasid edasi ka rooma rauaajal (vt Banytė-Rowell & Bitner-Wróblewska 2005).

Suurtele hilise eelrooma rauaaja üksiktarandkalmetele puuduvad seni vasted naabermaades. Seevastu teatakse terve rida väiksemaid, enamasti üksikmatustele mõeldud tarandeid Lääne-Soome rannikuvööndis, kus varaseimad nendest kuuluvad juba hilispronksiaega (Rieskaronmäki 87. kalme, vt Salo 1970, joon. 27) ning ülejäänud peaaesjalikult varasesse rooma rauaajaga (mitmed Rajakalmisto kalmed, vt Salo 1970, 85 jj). Seal levinud matmisviisi ja hauapanused erinevad aga Eesti üksiktarandkalmete omast, mistõttu otsesed mõjud on vähetõenäolised.

Kokkuvõttes võib märkida, et varased tarandkalmed on kalmevorm, mis oma variatsioonirikkuses kujunes välja hilispronksiajal ja eelrooma rauaaja algul Põhja- ja Lääne-Eesti, Edela- ja Lääne-Soome ning Kesk-Rootsi rannikuvöötmes. Nii kalmete kui ka matmisviisi ja ühe osa hauapanuste sarnasus osutavad selle piirkonna elanike tihedatele omavahelistele kontaktidele. Need kontaktid ei ole piirdunud üksnes lihtsa läbikäimisega, vaid ulatusid märksa sügavamale – usundisse, ideoloogiasse ja maastiku sümboliseeritud käsitusse. Eriti tihedad kokkupuuted leidsid aset hilispronksiajal ja varasel eelrooma rauaajal, seejärel need nähtavasti nõrgenesid. Selle asemel võib näha saarte ja Lääne-Eesti mõnevõrra tihenevat läbikäimist Lääne-Läti ja -Leeduga. Teine huvipakkuv kontaktide suund on sellel Eesti piirkonnal kulgenud ida poole, Volga–Okaa jõgede piirkonda. Eelrooma rauaaja lõpul katkesid aga Lääne-Eesti ja saarte mainitud kaugkontaktid mere- ja metsataguste maadega mõneks ajaks peaaegu täielikult.

4.5. Tüüpilised tarandkalmed

Tüüpiliste e klassikaliselt liitunud tarandkalmete lähtevormiks tuleb pidada Poanse tüüpi varaseid tarandkalmeid, kus tarandid on paigutatud üksteise kõrvale ühte sirgesse ritta. Tarandid asetsevad sellistes kalmetes enamasti põhja–lõuna suunaliselt ning tarandiketid – mis tihti koosnevad isegi rohkem kui kümnekonnast tarandist – on välja venitatud ida–lääne suunas. Kui Poanse tüüpi kalmete tarandid olid veel enamasti suhteliselt väikeste mõõtmetega, ehitatud vaid ühe või paari laibamatuse jaoks (kuigi neisse peaaegu alati on maetud juurde), siis nüüd muutuvad tarandid suuremaks – olles mõeldud nähtavasti juba algselt kollektiivmatuste jaoks – ning üsna pea hakatakse neisse matma üksnes põletatult. Rooma rauaaja tüüpilised tarandkalmed on enamasti üsna monumentaalsete mõõtmetega, nende pikkus võib teinekord ulatuda kuni sadakonna ja laius paari-kolmekümne meetrini; kõrgus ümbritseva maapinna suhtes jääb tavaliselt 1–1,5 m kanti.

Kuigi tüüpilised tarandkalmed – erinevalt varastest tarandkalmetest – on suhteliselt unifitseeritud kalmetüüp, võib selle levikupiirkonnas (peamiselt Eesti ja Põhja-Läti) täheldada lokaalseid erinevusi. Seepärast on otstarbekas käsitleda järgnevas ülevaates kõnealuste kalmete arengut eri piirkondade kaupa.

4.5.1. Kirde-Eesti (Virumaa)

Nii Kirde-Eesti kui ka kogu Eesti vanema rauaaja kalmevormide uurimisele avaldasid suurt mõju Marta Schmiedehelmi kaevamised Jäbaras, Purtse jõe suudmest 3 km ida pool (Schmiedehelm 1955). Seal asub 7 kalmet ühes 300 m pikkuses reas, 8. kalme (kivikirstikalme A) paiknes neist pisut kõrval. Tarandkalmetest on kaevatud kolme, neist vanimaks osutus C-kalme.

Jäbara *C-kalme* (Schmiedehelm 1955, 61 jj, tahv IV) oli kirde–edela sihis 34 m pikk, laius ulatus 15 m ja kõrgus 1,6 m-ni. Kalme edelaosas avastati jäänused arvatavalt Kurevere tüüpi varasest tarandkaldest (vt eespool). Kalme kesk- ja idaosas oli algselt vähemalt viiest eri rühmast koosnev tarandkalme, nii et siingi ei olnud tegu veel päriselt välja kujunenud tüüpilise tarandkalme, vaid teatud üleminekuvormiga. Kui enamikust taranditest leiti suhteliselt ühtlane kompleks esemeid (silmiksõled, nuppotsised ja spiraalsed käevõrud, kinnised ja spiraalsed sõrmused jms, kokku 25 erinevat esemetüüpi), mis dateeriti 2. sajandisse, siis läänepoolseimast tarandist I saadi vaid nuga ja spiraalkäevõrude tükke. Nähtavasti liitus I tarand algselt hoopis kalme edelaosas olnud varasemate konstruktsioonidega. Kalmest saadi laibamatuseid, sealjuures leiti mitu matust ka kalme kivilademe alt.

Jäbara B-kalme, mis oli 43 m pikk ja 17–18 m lai, kujutas endast aga juba klassikaliselt liitunud taranditega matmispaika (Schmiedehelm 1955, 74 jj, tahv VII). Kaevamistel avastati siin edela–kirde suunalises reas vähemalt 8 tarandit, millest pooled olid väga halvasti säilinud. Tarandid on enam-vähem ühesuuruste mõõtmetega (u 6,5 x 3 m) ja korrapärased. Kalmest leiti nii põletatud kui ka põletamata luid, üksikmatuseid eristada ei õnnestunud. Edelapoolsed tarandid I–III sisaldasid samalaadset inventari kui C-kalmegi: silmiksõled, nuppotstega käevõrud, kinnised sõrmused, karjasekeppnõelad jne, mis kuuluvad põhiliselt 2. sajandisse. Eraldi rühma moodustasid hästisäilinud tarandid IV–VI, millest kõige enam oli tehtud keskmine (V). Hauapanused nendes tarandites olid juba mõnevõrra teistsugused: peakilpsõled, mitmesugused klaashelmed, massiivsed seeriakäevõrud jm peamiselt 3. sajandile iseloomulikud esemed. VII–VIII

tarandi leiud sarnanesid osalt eelmistega, kuid uudse joonena esinesid siin ka juba 4. sajandil kasutusele tulnud tagasipööratud jalaga (kööndjalaga) ambsõled, eriti VIII tarandis. Matmisviisi areng kalmesse matmise ajal on kulgenud järgmiselt: 2. sajandil domineeris laibamatuse, kuid esines juba ka põletusmatust, 2.–3. sajandi vahetusel muutus põletusmatust aga täiesti valitsevaks.

Jäbara E-kalme asus kalmerühma keskel ning sisaldas ainult ühe enam-vähem ruudukujulise tarandi (Schmiedehelm 1955, 90 jj, joon. 21). Tõenäoliselt ei olnud siiski tegu juba algselt ühetarandilise kalmega, vaid mitmetarandilise kalme ühe osaga, sest üks küljemüür ei olnud sirge küljega mitte välja-, vaid sissepoole. Enamik surnuid oli kalmesse maetud põletatult, kusjuures domineerisid tugevasti põlenud luud. Leiumaterjal oli erakordselt rikkalik nii kvantitatiivselt (üle 500 nr) kui kvalitatiivselt (46 erinevat esemetüüpi). Kalme oli rajatud küll juba 2. sajandi lõpul, kuid valdav enamik leiuainesest kuulus 3.–4. sajandisse: peakilp-, profileeritud, ketas- ja ambsõled, seenotsised kaelavõrud, rohkesti käevõrusid ja sõrmuseid, ehtenõelu, ehtenaaste, esines ka joogisarvede ääriseid, kilbiosi, võitlusnuga jms, mis aga kuuluvad juba rooma rauaaja ja rahvasterännuaja vahetusse.

Üheks paremini säilinud ja täies ulatuses läbi kaevatud tarandkalmeks Virumaal on *Pada kalme*, mille pikkus ida-lääne suunas ulatus 37 m ja laius 5–9 m (Schmiedehelm 1955, 111 jj, tahv X). Kalmes avastati vähemalt 10 tarandit. Et tarandimüürid olid laotud paekividest ning sisetäidis koosnes raudkividest, siis oli kalme struktuur üsna selge. Kalmet oli hakatud ehitama korraga kahest kohast, keskelt ja lääneosast, kus olevatest taranditest leiti nii laiba- kui põletusmatuseid ning 2. sajandisse dateeritavaid panuseid. Esimestena rajatud tarandite vahele jäävale alale, samuti neist kahele poole edasi ehitati täiendavad tarandid 3. sajandi jooksul, kusjuures kõikjale maeti veel ka 4. sajandil. 3.–4. sajandi panustega matused on kõik põletatud, enamasti tugevas ja kestvas tules. 5.–6. sajandist on ka üksikuid järelmatuseid – neid avastati kalme äärevaredes. Tol ajal levis taas laibamatmise viis.

Virumaal on kaevatud ka mitmeid teisi tüüpilisi tarandkalmeid (nt Kohtla-Järve I, II, Tüksamäe, Ojaveski; vt Schmiedehelm 1955, 128–160), kuid need ei lisa midagi oluliselt uut ülal käsitletud kalmete materjalile.

4.5.2. Loode-Eesti (Rävala)

Tänapäeva Tallinna ümbrust iseloomustab tüüpiliste tarandkalmete vähesus, nende suhteline hilisus Virumaa vastavate kalmetega võrreldes ning liitunud tarandite väike arv. Sellele piirkonnale sai omaseks hoopis üks teine kalmevorm – üksiktarandkalme –, mida vaadeldakse lähemalt allpool.

Pirita jõe keskjooksu piirkonnas on üks tüüpiline tarandkalme läbi kaevatud Mõigu (Tamla 1977). *Mõigu-Peetri* kalme oli pealt juba üsna ära küntud, mistõttu saadi uurida vaid kalmepõhja. Avastati kolmest tarandist koosnev kalme, mille tarandid olid ehitatud idast läände, esimesed kaks paekividest, kolmas aga raudkividest müüridega. Kõik tarandid olid täidetud väiksemate raudkividega. Matmisviis oli tarandites siiski erinev: I tarandis oli surnuid põletatud kohapeal, II valitses samuti põletusmatust, kuid surnuid oli ilmselt põletatud kalmest eemal, III tarandis domineerisid põletamata luud. Esemeline materjal oli väga rikkalik ning kuulus põhiliselt 3. sajandisse, üksikud ka 5.–7. sajandisse; kindlad 4. ja 5. sajandi alguse tüübid siin puudusid.

Mõigu-Peetri kalmega samaaegne matmispaik on olnud ka XIII kalme Lagedil (Spreckelsen 1927, 32 jj). Selles 20. sajandi algul kaevatud kalmes, tõsi küll, mingeid konstruktsioone ei täheldatud, kuid arvestades kalme üldist kuju, esemelist materjali ja kaevamiste puudulikku metoodikat (millega ehk ei õnnestunud müüre avastada), on selle kuulumine liitunud tarandkalmete hulka küllalt tõenäoline. Esemeline materjal, mis jaguneb mitmesse kronoloogilisse rühma, erineb enamikust teistest Tallinna ümbruse tarandkalmetest, sarnanedes vaid Mõigu Peetri tarandkalme omaga. Vanim ladestus kuulub 3. sajandisse, hilisemad aga 7. ja 12.–13. sajandisse. Jällegi puudub 4.–5. sajandi materjal.

Kahte liitunud tarandit sisaldas Saha D kalme, mis asus ühes rühmas kahe kivikirst- ja ühe üksiktarandkalmega (Spreckelsen 1907). Mõlemad tarandid olid peaaegu ühesuurused, 5 x 8 m, neisse oli asetatud peamiselt vaid laibamatuseid; põletatud luid leiti väga vähe. Laibamatuste luud olid enamjaolt siiski niivõrd segamini, et matuste asendit õnnestus fikseerida vaid kolmes kohas. Panuseid saadi kokku 200 numbrit, need jagunesid 37 erineva tüübi vahel. Muuhulgas leiti ka väärismetallist importi, sh Skandinaaviast, mis on suhteliselt haruldane meie rooma rauaaja kontekstis. Saha D-kalmesse maeti 4. sajandil ja 5. saj esimesel poolel.

Viimsis on kaevatud kahte tarandkalmet (Lang 1993; 1996a, 148–174), neist esimene oli enne kaevamisi lõhutud ja sellest olid säilinud vaid kõige alumised kivid. Arvatavasti oli siin tegu neljatarandilise kalmega, tarandite mõõtmed u 5,5 x 2 m. Surnud olid kalmesse maetud nii põletatult kui ka põletamata, kokku vähemalt 21 põletus- ja 11 laibamatust (Kalling 1993). Ühegi matuse algset asendit enam fikseerida ei õnnestunud, v.a osa (kolju) ühest matusest äärevares. Esemeline materjal oli rohkearvuline, sisaldas 31 erinevat tüüpi esemeid. Enamikus on siiski tegu Eesti oludes tavapärase materjaliga, haruldasi esemeid leiti vähe. Viimsi I kalme kuulub 4. saj teise poole ja 5. sajandisse ning selle näol on tegu kõige hilisema liitunud tarandkalmega muistses Rávalas ja kogu Eestis.

Viimsi II kalme asus eelmisest 40 m kaugusel, oli hoopis väiksem ja leidude poolest vaesem. Siin oli kaks tarandit, neist üks peaaegu ruudukujuline (4 x 4 m), teine vaid 1,2 m laiune. Esines nii põletatud kui ka põletamata luid, need kuulusid ühele põletus- ja kahele laibamatusele (Kalling 1993). Leiumaterjal oli napp (vaid üks sõlg, käevõru, nuga ja pisut keraamikat) ja kuulub samasse aega siinse I kalmega.

Niisiis hakati Eesti loodeosas tüüpilisi, klassikaliselt liitunud taranditega kalmeid rajama alles 3. sajandi algul ning neisse maeti kuni 5. sajandi lõpuni. Seejuures on siin tarandeid ehitatud veel ka 4. sajandi teisel poolel ja võib-olla isegi 5. sajandi algul (Viimsi I), samas kui Virumaal alates 4. sajandist enam uusi tarandeid ei rajatud ning maeti varem valmishitatud konstruktsioonidesse. Erinevalt Virumaast ei saavutanud põletusmatmise tava Loode-Eestis 3.–4. sajandil ainuvalitsevat positsiooni; laibamatmist võib siin kohata kõikidel sajanditel. Nagu mainitud, jäi kõnealune kalmevorm Loode-Eestis siiski üldiselt vähelevinuks.

4.5.3. Kesk-Eesti

Kuigi Kesk-Eestis on rooma rauaageid kalmeid teada palju, on neid uuritud üsna vähe: teaduslikult ongi läbi kaevatud vaid kolm tarandkalmet, millele lisanduvad andmed

asjaarmastajate poolt tehtud lõhkumistest või väiksema ulatusega kaevamistest. Kolmest kaks (Nurmsi ja Tarbja) olid enne kaevamisi säilinud rahuldavalt, kolmas (Kõrenduse) oli aga juba varem tugevasti lõhutud.

Nurmsi kalme (kutsutud Kirikumäeks) asus Järvamaal (Peetri khk) ning selle pikkus ulatus kuni 57 m, laius 12–17 m ja kõrgus kuni 0,5 m (Vassar 1943). Kalme koosnes 12 tarandist, mis paiknesid põhja–lõuna-suunaliselt üksteise kõrval ja moodustasid ida–lääne-suunalise aheliku. Läänepoolsetesse taranditesse oli enamasti maetud põletatult ning kesk- ja idapoolsetesse põletamata. Arvestades tarandite dateeringut, domineeris laibamatus 2. sajandil ning 3.–4. sajandil oli põletusmatus nagu Kirde-Eestiski peaaegu ainuvalitsev. Individuaalseid matusekomplekse eristada ei õnnestunud ning kalmet põhjalikult analüüsinud Artur Vassari meelest oli enamik matuseid tahtlikult segatud (seega mitte ainult hilisema juurdematmise tulemusena segamini läinud, nagu varem üldiselt arvati). Taotluseks oli tarand kui kollektiivne matmispaik, kus ei olnud kohta individuaalsetel erinevustel. Kalmes esines ka loomaluid, millest valdav enamik kuulus koduloomadele (hobune, veis, kits/lammas, siga, koer, koduhani). Metall-leiud esinesid seal, kus luudki, näidates seega sõltuvussuhteid matustega. Keraamikat leidus seevastu suuremal hulgal kalme perifeersetes osades, pärinedes arvatavasti hoopis matmisjärgetest toimingutest. Ka Nurmsi kalmes olid panusteks peamiselt ehted, samas kui tööriistu esines väga vähe ja relvad puudusid sootuks. Panused olid väga rikkalikud, kokku 800 numbrit (leide endid rohkem), millest keraamika ja kivimunakad moodustasid 1/4.

Leidude järgi rajati Nurmsi kalme aasta 150 paiku pKr ning selle kasutamine lõppes 5. sajandi teisel poolel. Üksikud leiud on ka 6. sajandi teisest poolest ning muinasaja lõpust. Need üksikud hilisemad asjad võisid pärineda hilisematest ohvriandidest ja mitte matustest. Vassari järgi koosnes Nurmsi kalme algul vaid kahest eraldiseisvast tarandist (CD ja EF), mis olid omaette suletud tervikud (vrd Pada kalme). Hiljem ehitati teisi tarandeid juurde, nõnda et moodustus ühtne seotud tervik. Ehitus kestis u 200 aastat, s.o 150–350, ning veel 150 aastat maeti varem valmishitatud taranditesse. Tarandite kasutusaeg oli erinev, kuid üldiselt mitte üle kahe sajandi. Vassar järeldeb ehituslikest ja kronoloogilistest seikadest, et kalmesse ehitati tarandeid paarikaupa, kuid leiumaterjali dateeringute laialivalguvust arvestades on seda raske tõestada või ümber lükata.

Tarbja (Kalamehe) kalme Paide lähistel (vt Moora, T. 1967) oli rajatud juba kultuuristatud pinnale, mida tõendas kivilademe-alune 20 cm paksune söetükikesi sisaldav huumusega segatud kiht, kus esines ka keraamikat (sh nõorkeraamikat ja pronksiaegset keraamikat). Kalme koosnes kolmest tarandist, millest idapoolseim (I) oli rajatud kõige varem. Seejärel oli kalmet ehitatud edasi lääne suunas, kuhu rajati teineteise järel II ja III tarand. I tarandist ida pool oli ulatuslik äärevare, kus aga enam kindlamalt eristatavaid konstruktsioone ei avastatud. Nii müürid kui ka sisetäidis olid raudkividest, müürid suurematest ja täidis väiksematest. I tarandis domineerisid nõrgalt põlenud luud, mille kõrval esines ka põletamata luid. II tarandis valitsesid üsna tugevasti põlenud luud, samas kui väga leiurikkas III tarandis täheldati luid vähe ja need olid kas nõrgalt põletatud või hoopis põletamata. Leiumaterjal oli rikkalik, sh 422 tervet või katkist eset, rohkesti keraamikat jm. Leidude järgi otsustades on Tarbja Kalamehe kalme rajatud nähtavasti 3. sajandi teisel poolel, enamik panuseid kuulus aga 4. sajandisse ja 5. sajandi esimesse poole.

Esimene kalme Kesk-Eesti Vooremaa piirkonnas kaevati 1945.–1946. a osaliselt läbi *Naval*, Pikkjärve ja Prossa järve vahelisel voorel (H. Moora). Milliste konstruktsioonidega siin täpselt tegu oli, ei olegi päris selge, kuna ühtegi plaani pole säilinud. Igatahes avastati kaks matusekihti. Kõige varasemad olid laibamatused kalmealuses liivas, mida kaevati välja vähemalt neli. Nende matuste juurest saadi rauast karjasekeppnõelu jt varaseid esemeid.²⁷ Laibamatuste peale oli ehitatud tarandkalme, kus avastati vähemalt kaks tarandit. Nendes tarandites valitses täielikult põletusmatus. Leiumaterjal oli suhteliselt napp ja väheilmekas, vaene: mõned spiraalsõrmused ja lihtsad käevõrud, noad jms, ning keraamika. Sõled puudusid täiesti. Leiud kuuluvad üldiselt 2.–5. sajandisse.

Kõrenduse kalme Palamuse lähedal oli kruusavõtmisega väga tugevasti lõhutud, säilinud oli vaid u 250 m² suurune ala (Lavi 1978). Kalme alt mitmest kohast leiti jälgi tõenäoliselt noorema kiviaja asulakohast (mida aga ei ole täpsemalt dateeritud). Avastati seitsme raudkividest müüridega tarandi jäänused, kusjuures tarandid paiknesid mitmes reas. See on võõras nähe tüüpilistele tarandkalmetele, olles aga väga iseloomulik varastele tarandkalmetele. Kalmes domineeris põletusmatus ning vanimaks oli peaaegu tervenisti säilinud V tarand. Kokku saadi 380 numbrit leide, millest suurema osa moodustas keraamika. Leiti peakilpsõlg, 3 profileeritud sõlge, rauast ambsõlg, 2 ketassõlge, tähekujulise jalaga sõlg ning mitmesuguseid käevõrusid, kuid peaaegu täiesti puudusid tüüpilistele tarandkalmetele väga iseloomulikud helmed, spiraalsõrmused, spiraalid jms. Metallesemad kuuluvad perioodi 2. sajandi lõpust kuni 5. sajandini, lisaks üksikud asjad muinasaja lõpust.

Kokkuvõtteks Kesk-Eesti kohta võib märkida, et seni kaevatud tarandkalmete põhjal otsustades on see kalmetüüp levinud siia 2. sajandi keskpaiku ning jäänud kasutusele nagu Põhja-Eestiski kuni 4.–5. sajandini. Põhja-Eestiga sobib kokku ka matmisviisi üldine areng, kus kuni 3. sajandi alguseni valitses laibamatus, kuid seejärel saavutas ülekaalu põletusmatmise viis. Kuid kui Paide–Peetri ümbruses on tegu küllalt hästi väljaarenenud kalmetega ja rikkaliku leiumaterjaliga (Nurmsi, Tarbja), siis Vooremaal on seni uuritud kas suhteliselt algelise konstruktsiooniga (Nava, Kõrenduse) või siis väga vaese leiumaterjaliga (Lahepera) kalmeid. Tundub, vähemalt seni kaevatud kalmete põhjal otsustades, et Vooremaa on olnud tarandkalmete osas suhteliselt perifeerne piirkond, samas kui Paide–Peetri piirkond on moodustanud ühe tollastest keskustest, millel olid väga tihedad sidemed eelkõige Virumaaga, vähemal määral Rävalaga.

4.5.4. Kagu-Eesti

Kagu-Eesti teadaolevad tarandkalmed paiknevad paaris suuremas rühmas. Neist üks on lõuna pool Emajõe Nõo, Kanepi ja Kambja ümbruses, ehk Otepää kõrgustikul ja sellega (eriti põhja pool) piirnevatel aladel (nt Jaagupi, Unipiha, Kambja ja Paali

²⁷ Kalme kivilademe all avastati midagi raudkividest kirstu taolist ja samas lähedal kalme servas ka ebakorrapärase kaarja müüri lõik. Need konstruktsioonid on andnud põhjust pidada Nava kalmet nn üleminekuvormiks kivikirstkalmelt tarandkalmele (Jaaniits et al. 1982, 210). Mainitud konstruktsioonikatked olid aga siiski liiga küsitavad ja jäid lõpuni uurimata; kaevamiste fotode põhjal midagi kindlat väita ei saa. Tegelikult võib aga Nava kalme asetada samasse ritta meie teiste kivikalmetega, mille alt on saadud varasemaid maa-aluseid matuseid.

kalmed). Teine väiksem rühm asub Võrust lõuna- ja edela pool Haanja kõrgustiku aladel (nt Virunuka, Sadrametsa, Hannuste, Loosi). Neid rühmi eristab väheviljakate liivaste orgudega Võru–Hargla ürgorgude vöönd. Kolmas suurem rühm kalmeid asub juba Põhja-Lätis.

Tüüpilistest tarandkalmetest on esimeses rühmas täielikult läbi kaevatud *Jaagupi* tarandkalme (vt Laul 1962; 2001, 44 jj). See matmispaik ei asu mitte tänapäevaste põldude keskel, nagu see tavaliselt on kombeks Põhja-Eestis, vaid põllu- ja metsamaa piiril, Voika ojaoru äärel. Selline asend erinevate (tänapäevaste) ressursialade piiril on iseloomulik ka paljudele teistele Kagu-Eesti tarandkalmetele. Jaagupi kalme pikkus ida-lääne suunas oli 55 m, laius kuni 19 m, suhteliselt madal. Nagu enamiku teistegi tarandkalmete all, nii oli ka siin kalmealune pind enne ehitust puhastatud tulega. Tarandite arvu päris täpselt enam kindlaks ei õnnestunud teha, kuna osa kalmest oli tugevasti lõhutud. Usutavasti asus siin kümmekond tarandit, millest paremini olid säilinud vaid kuus. Kalme ehitus on kulgenud üsna lihtsalt ja ühesuunaliselt: läänest ida poole. Kalme tarandid olid ehitatud suurtest raudkividest, täidis koosnes alumises kihis suurtest kividest, mille peale oli visatud väiksemaid.

Peale väheste erandite on Jaagupi kalmesse maetud vaid põletusmatuseid. Maetud oli tavaliselt tarandite keskele, äärtesse märksa vähem. Enamasti olid põletatud luude killud puistatud kalmekivide vahele laiali, nagu see taolistes kalmetes ikka kombeks on. Mõningates kohtades võis aga näha ka luudepesi, kus luukillud koos panustega olid asetatud kokku. Paaris kohas täheldati, et maetud oli ka kalmealusesse pinda, kuid pole päris selge, kas seda tehti juba enne tarandite rajamist või alles hiljem. Kaevamistel tõdeti, et tarandimüürid ja alumine sisetäidis olid valmis ehitatud enne matmise algust. Sellele osutas nii asjaolu, et kalmekivide all matuseid polnud, kui ka see, et viimasena valmishitatud I tarandisse polnud asetatud ei luid ega panuseid.

Leide koguti üle 800 numbri. Osa metallesemeid oli olnud tules – need olid surnutel nähtavasti tuleriidal kaasas. Osal panustest aga põlemisjäljed puudusid ja need olid kalmesse asetatud pärast laiba põletamist. Enamik asju on tahtlikult rikutud, nagu see oli üldiselt kombeks kõikjal Eestis. Tüübiliselt väga rikkalik ja mitmekesine leiumaterjal (32 erinevat esemetüüpi) näitab, et Jaagupi tarandkalme rajati 3. sajandil ning sinna maeti 4. ja ka veel 5. sajandil kuni selle keskpaigani.

Haanja kõrgustiku alal on esinduslikum tarandkalmete kompleks läbi uuritud Virunukas (Laul 1965; 2001, 65–77). *Virunuka* kalmed asuvad Võrust 24 km edela pool Viru küla maa-alal, Mustjõe ja tema haru Pärlijõe vahelisel neemikul, samuti metsa ja põllumaade piiril nagu Jaagupi kalmegi. Kalmerühmas oli 5 kalmet, mis peale ühe (III) paiknesid ühes peaaegu ida-lääne-suunalises reas. Üksteise kõrval paiknesid I ja II ning VI ja V kalme. Matmispaigad olid rajatud metsasele liivikule, kusjuures plats oli enne ehitust puhastatud tule abil.

Virunuka I kalme oli kõige läänepoolsem (lähimõõt 14,5 m) ja selles leidis kaks tarandit. Kõigepealt oli rajatud läänepoolne tarand, mis hiljem piirati kolmest küljest teise, täiendava müüriaga. Veelgi hiljem oli selle tarandi idaküljele ehitatud teine tarand, natuke pikem kui esimene. Ka see teine tarand piirati hiljem idapoolsest pikiküljest täiendava müüriaga. Tarandite sisemus oli (kõikides Virunuka kalmetes) täidetud suuremate kividega ühes kihis. Surnud olid maetud nende suurte kivide vahele ning kaetud pealt mulla ja väikeste kividega. Kalme ümber oli äärevare, mis koosnes väiksematest kividest (nagu need, mis olid tarandites matuste katteks). I kalmesse oli

surnuid maetud üksnes tugevasti põletatult. Luid esines nii tarandite sees kui ka seesmiste ja välimiste müüride vahel.

Virunuka II kalme (24 x 20 m) koosnes neljast tarandist, mille suund ühtis I kalme tarandite omaga. Kõige varasem nendest oli II tarand, millele ida poolt ehitati juurde kaks ja lääne poolt üks tarand. Tarandites valitses täiesti põletusmatus, kusjuures luud olid enamasti põletatud nõrgalt. Äärevaredes esines luid vaid üksikutes kohtades. III kalme asus eelmisest 42 m kagu pool. Siin avastati vaid üks tarand, kuhu oli maetud väga vähe. Ilmselt oli selle kalme ehitamine jäänud pooleli.

IV kalme oli kõige suurem, pikkus 63,5 m, laius 20–30 m. Kalme koosnes 14 tarandist. Siin moodustasid esialgse kalme tarandid VI–XI, mis olid mõõtmetelt teistest hoopis väiksemad. Järgnevalt ehitati nii ida- kui lääne poole juurde suuremaid tarandeid. Väikestes taranditesse oli maetud nõrgalt põletatud luid, samas kui suuremates tarandites domineerisid tugevasti põletatud matused. Kolmes idapoolses, viimasena ehitatud tarandis leiti küll rohkesti luid, kuid väga vähe panuseid.

V kalme paiknes teistest ida pool ning selles puudus selge tarandiline struktuur. Sellesse kompaktsesse kivivaresse oli maetud vaid keskossa teatud kindlale piiritletud alale.

Virunuka kalmed olid leidudelt üsna rikkad, viiest kalmest saadi kokku 2271 numbrit leide. Eriti rikas tundus olevat IV kalme, mis oli ka kõige suurem. Esemete põhjal otsustades on esimesed kalmed rajatud siin 2. sajandil ning matmine kestis kuni 6. sajandini. Kõige vanemaks on II kalme 2. tarand, mis rajati 2. sajandil. Juba 2. sajandi keskpaiku on rajatud ka IV kalme, kus kõige vanemaks osutusid väikesed tarandid VII–IX. Kõige hiljem on rajatud V kalme, s.o 4.–5. sajandi vahetusel.

4.5.5. Edela-Eesti

Edela-Eestis, s.o peamiselt Sakala kõrgustiku alal, teatakse tarandkalmeid iseenesest küll rohkesti, kuid kaevatud on neist vaid üksikuid. Üheks selliseks on *Ülpre* kalme Karksi-Nuia lähedal (Vassar 1956). Sealses rühmas leidis kokku 5 kalmet, millest üks oli ümmarguse kuju põhjal otsustades kivi- ja raudkivikalme, teised aga arvatavasti tarandkalmed. Kaevatud kalme pikkus ulatus kuni 21,5 m, laius kuni 11,5 m ning kõrgus 60–75 cm. Kalme müürid ja sisetäidised olid laotud raudkividest, kusjuures müürid eristusid muust lademest üsna halvasti. Kalmes võis eristada 8 tarandit, kusjuures ehituslikult olid teistest vanemad AB ja EF. Hiljem oli kummastki tarandist lääne poole uusi tarandeid juurde ehitatud, nõnda et lõpuks moodustus pikk tarandik. Luid leiti kalmest väga vähe (üksnes läänepoolsetest taranditest) ja need olid kõik põletatud. Vassar oletab, et kalme idaossa maeti põletamata ning hästi kõrgele, mistõttu luud kõdunesid täielikult. Seda on raske uskuda, kuna üht-teist oleks ikka pidanud säilima nagu kõikides teisteski laibamatustega kalmetes. Ent ka Vassar nendib, et kultuurikihi järgi otsustades pidi matuste hulk olema siiski väike. Leide saadi haruldaselt vähe, kokku 22 numbrit, sh paar hilisemat asja. Keraamikat oli vaid 11 kildu. Ehetest leiti poolik kaelavõru, kolm käevõru ja kaks kuldfooliumiga helmest, mis kuuluvad 3.–4. sajandisse.

Ülpre kalme puhul pole üllatav mitte niivõrd leidude vähesus, sest vaeseid kalmeid esineb kõikjal ning pole välistatud võimalus, et mõni teine tarandkalme on seal üsna rikas ses suhtes. Üllatav on siiski just matuste vähesus nõnda suures kalmes, kusjuures mitmes tarandis polnud üldse luid. Kui Jaagupi kalme viimasena ehitatud tarandis ka ei olnud ei

luid ega leide, polnud see üllatav, kuna seda võis seletada asjaoluga, et kalme kasutamine lõppes enne ära, kui matmine valmishitatud tarandisse jõudis veel alata. Ülpres aga olid matusteta just varem ehitatud tarandid ning luid esines alles kõige viimasena ehitatud konstruktsioonides. Nähtavasti osutab Ülpres kalme asjaolule, et seesugused suured võimsad ehitised olid eelkõige monumendid ja alles siis kalmed. See tähendab, nende peamine funktsioon ei seisnenud mitte niivõrd viimase varjupaiga pakkumises surnutele, vaid teatud rituaalide ja kultustoimingute läbiviimises (mille käigus sattus kalmesse ka väike hulk luid).

4.5.6. Lääne-Eesti ja saared

Varaste tarandkalmete poolest niivõrd rikas piirkond üllatab tüüpiliste tarandkalmete äärmise vähesusega. See ilmselt ei ole juhuslik, näiteks kehvast uurimisseisust tulenev nähtus, kuivõrd kalmeid on sealkandis kaevatud rohkesti ning lausa spetsiaalselt on ka otsitud just tüüpilisi või vähemalt rooma rauaaegseid leide sisaldavaid matmispaiku. Tüüpilisi tarandkalmeid on seni avastatud vaid kahes kohas Saaremaal ning mõlemad olid seotud varasemate matmiskihtidega.

Üheks selliseks oli viietarandiline *Liiva-Putla* kalme, mis oli ühtlasi ka esimeseks arheoloogiliselt uuritud tarandkalmeks Saaremaal (Kungla 1967). Olles küll rajatud juba nähtavasti eelrooma rauaaaja algupoolel, sisaldas ta ka rea esemeid (spiraalsõrmused, käevõrud jms, kuid mitte sõlgi) hilisest rooma rauaaajast või isegi rahvasterännuajast; üks rühm leide pärines hilisrauaajast. Nagu eespool märgitud, võib oletada, et *Liiva-Putla* suured tarandid (u 2,5–4,8 x 5,9–6,2 m) rajatigi alles seoses hilise rooma rauaaaja matustega. Sellele viitab asjaolu, et eriti palju põletamata luid esines äärmiselt segatuna tarandite alumiste täitekivide vahel või isegi all. Ei ole võimatu, et varast matmispaika on hilisel rooma rauaajal, millest pärinevad põletusmatused paiknesid peamistes kivikihtides, ümber ehitatud. Vähemalt on see nii olnud *Tõnija Tuulingumäel*. Viimane oli algselt ehitatud juba ilmselt eelrooma rauaaaja teisel poolel, sisaldades väikesi tarandeid, matuseid ja vastavaid panuseid. Kuid suured võimsad tarandimüürid, mis kaevamistel avastati, olid ehitatud selle varasema kalmekihi peale (Mägi 1998; 1999). *Tõnija* hilise rooma rauaaaja kalme koosnes neljast tarandist, millest igaüks oli mõõtmatega u 6 x 2 m. Esimesena ehitatud IV tarandis oli inimluid väga vähe, see-eest leiti rohkesti loomaluid. Matused puudusid täiesti viimasena ehitatud I tarandis, küll aga oli maetud rohkesti vahepeal ehitatud III ja II tarandisse. *Tõnija* kalme suured tarandid on ehitatud (3.)4.–5. sajandil, kõige nooremad matused kuuluvad 7.–8. sajandisse.

4.5.7. Tüüpilised tarandkalmed: kokkuvõte

Nagu eespool nägime, kujundati tüüpilised tarandkalmed välja algselt Poanse tüüpi varastest tarandkalmetest. See areng leidis aset Kirde-Eestis, kus mõned hilisesse eelrooma rauaaega kuuluvad kalmed (*Uusküla II* ja *Toila*) näivad esindavat teatud vahevormi väikeste ja suurte taranditega kalmete vahel. Selles arenguprotsessis ei muutunud aga üksnes tarandite mõõtmed, muutus ka matmisviis: algselt individuaalmatustele mõeldud tarandid asendusid järk-järgult kollektiivmatustele mõeldud kambritega ning laibamatmine asendus põletusmatmisega. Virumaal kestis see

siirdeprotsess 2. sajandini pKr – seega on tegu kolme-neljasaja aastase perioodiga, mille jooksul varieerus nii kalmete väline kuju kui ka matmisviis (s.t esines nii laiba kui ka põletusmatuseid). Tüüpilise tarandkalme vorm „stabiliseerus“ Kirde-Eestis 2. sajandil (nt Jäbara B), põletatult matmine muutus ainuvalitsevaks 3. sajandil. Uute tarandite ehitamine lõppes Kirde-Eestis aasta 300 paiku, kuid veel sajandi-poolteise jooksul maeti edasi varem valmis ehitatud kambritesse (Schmiedehelm 1955, 206).

Loode-Eestisse on tüüpilise tarandkalme vorm levinud nähtavasti Virumaalt ning alles 3. sajandil (Mõigu-Peetri ja tõenäoliselt ka Lagedi XIII kalme). Kõnealune traditsioon jäi selles piirkonnas siiski nõrgaks, samas aga märksa pikaajalisemaks: Viimsi I kalme rajati ilmselt alles pärast 4. sajandi keskpaika ning sinna maeti vähemalt kuni 5. sajandi lõpuni, võib-olla isegi kauem. Märksa laiemalt levisid Loode-Eestis üksiktarandkalmed (vt allpool).

Lääne-Eesti saartele jõudis tüüpiliste tarandkalmete ehitamise tava veelgi hiljem, tõenäoliselt alles (3.)4. sajandi paiku, nagu näitavad Liiva-Putla ja Tõnija Tuulingumäe leiud. Ühtlasi jäi see kalmevorm väga lühiajaliseks, kuivõrd juba rahvasterännuajal levivad seal teistsugused matmispaigad.

Märksa varem kui Loode- ja Lääne-Eestis hakati tüüpilisi tarandkalmeid ehitama Kesk- ja Kagu-Eestis, nimelt juba 2. sajandi keskpaiku või teisel poolel. Valdav enamik leiumaterjalist kuulub neis piirkondades siiski 3.–4. sajandisse, kusjuures 4. sajandil lõppes uute tarandite ehitamine ka seal ning järgnevalt maeti veel mõnda aega varem rajatud kalmeosadesse. Edela-Eesti rooma rauaaega on alles vähe uuritud, kuid tundub, et kõnealune kalmevorm jõudis sinna hiljemalt 3. sajandi paiku. Põhja- ja Kirde-Läti tarandkalmed kujunesid samuti nagu Kagu-Eesti omadki välja 2. sajandi jooksul ning neisse maeti kuni 4.–5. sajandini.

Nagu näha, levisid nii tüüpiliste tarandkalmete vorm kui ka matmisviis ja mitmed hauapanuste tüübid (vt allpool) suhteliselt kiiresti (u poole sajandi jooksul) Kirde-Eestist maa kesk- ja kaguossa. Tunduvalt rohkem võttis aega nimetatud nähtuste imbumine lääne poole, s.o Loode- ja Edela-Eestisse, samas kui Lääne-Eestisse ja saartele jõudsid nendest vaid nõrgad mõjutused. Tõenäoliselt heiaastuvad selles protsessis omaaegsed inimestevahelised suhtlusvõrgustikud, mis näiteks Kirde- ja Kesk-Eesti vahel olid märksa tihedamad kui Kirde- ja Loode-Eesti vahel.

4.6. Üksiktarandkalmed

Loode-Eestis, kus tüüpiliste tarandkalmete traditsioon jäi suhteliselt nõrgaks, kujunes hilisel rooma rauaajal välja kalmetüüp, mida kutsutakse üksiktarandkalmeteks (Lang 1987b). Kõige varem uuriti seesuguseid kalmeid Lagedil ja Kurnal. Nii koosnes Kurna I kalme tegelikult kahest eraldi üksiktarandkalmest, IA ja IB (Friedenthal 1911). Need olid ehitatud suurtest raudkividest ning täidetud seest üksikute kivide ja mullaga. Kalmes IA (8,6 x 5,5 m) oli ülekaalus laibamatus, kalmes IB (laius 6 m) aga põletusmatus. Mõlemad kalmed on enam-vähem üheaegsed ja rajatud a 300 paiku, kuid nendesse oli maetud ka 7.–8. sajandil, aga seda juba pärast teatavat vaheaega 6. sajandil.

Lagedil, kus A. Spreckelsen 20. sajandi algul kaevas 12 kivikirsi- ja 4 tarandkalmet, olid üksiktaranditeks kalmed XIV:C, XV:B ja XV:C (Spreckelsen 1927, 44 jj). Esimene neist kujutas endast 4 x 4 m suurust paekiviladet (müüre ei täheldatud). Siia oli maetud põhiliselt põletusmatuseid. Leidude hulgas puudusid küll sõled, kuid muu materjal oli

sarnane teiste üksiktarandkalmete leidudega. XV:B kalme oli orienteeritud täpselt põhja-lõuna suunas, mõõtmed 6 x 4,75 m. Nii tarandimüürid kui sisetäidis olid laotud paekividest, surnud olid maetud põletamata. Arvukas ja rikkalik leiumaterjal kuulub 4.–5. sajandisse, kuid esines asju ka 7.–8. sajandist. 1 m kaugusel kirjeldatud matmispaigast leiti teise üksiku tarandi (XV:C) jäänused. Tegu oli siin küll nelinurkse konstruktsiooniga, mis aga suures osas oli juba põlluks küntud. Ka siia oli maetud põletamata, kuid leiumaterjali esines märksa vähem.

Lehmja-Loo I kalme (kaevas V. Lõugas 1967.–1968. a) oli mõõtmetega 6,75 x 5 m. Tarandimüürid olid paekividest, sisetäidis raudkividest. Surnud olid enamasti maetud põletatult, laibamatuseid esines mõnevõrra vaid ülemistes kihtides. Leiumaterjal osutus väga rikkalikuks ja kuulus peamiselt ajavahemikku 300–450, mõned esemed pärinesid ka 7.–8. sajandist. Ühetarandiline oli ilmselt ka siinne IV kalme, millest säilinud üksnes õhuke põhjavare.

Ka Proosa kalmerühmas Pirita jõe paremkaldal asus lisaks varasemale kivikirstkalmele ja hilisemale kivivarekalmele üks ühetarandiline matmispaik (Deemant 1981; 1982). Viimase küljepikkus oli 7,35 m, kalme ise osutus aga osaliselt lõhutuks kaevikute liiniga. Surnud olid siia maetud põletatult, põletamata luid esines ainult ühes nurgas. Vähemalt mõned surnud näisid olevat põletatud kalmes, millest tunnistasid tugevasti põlenud kivid. Leiumaterjal on äärmiselt rikkalik, kokku 380 numbrit (33 erinevat esemetüüpi) ning sisaldas tavapärase esemete hulgas ka unikaalseid esemeid ning väärismetalli (muuhulgas kaks kuldsõrmust). Rohkesti esines importi (kuldsõrmused, mõned sõled, emailitud ripats, joogisarv), kuid seda võib vaadelda alles sissejuhatusena sellele rikkusele, mis jõudis Proosa piirkonda rahvasterännuajal. Seevastu keraamika oli kalmes väga tagasihoidlik. Proosa tarandkalme kasutusaeg hõlmas ajavahemiku u 300–450, pärast seda hakati matma kõrvalasuvasse kivivarekalmesse.

Lisaks ülalkirjeldatutele on Loode-Eestist teada veel mitmeid analoogilisi kalmeid, kokku arvatakse neid olevat 14 ringis kui mitte rohkem (Lang 1987b). Varem oletati, et tegu on tavaliste tarandkalmetega, mille ehitamine pärast esimese tarandi rajamist katkes (Vassar 1966a, 197). Kurna ja Lagedi kalmed võivad esmapilgul tõesti jätta mulje, nagu oleks nende ehitamine pooleli jäänud ning algselt eraldi tehtud tarandite vahesid ei jõutud täita. Arvati, et selle nähtuse põhjuseks oli vastavate Loode-Eesti kalmete hilisus (ühtki neist ei ole rajatud enne a 300) ning tarandite ehitamise kombe hääbumine peatselt pärast esimeste tarandite valmimist. Seesugused suured ja eraldi asuvad kalmed, nagu Proosa ja Lehmja-Loo I, ei jäta aga siiski erilist kahtlust, et muistsete kalmehitajate taotlus oligi üksainus tarand. Pealegi näitab Viimsi I kalme veenvalt, et liitunud tarandkalmete ehitamise komme polnud Loode-Eestis kuhugi kadunud veel 4. sajandi teisel poolelgi (vt eespool). Seega on Eesti selles osas olnud kasutusel korraga kaks erinevat tarandkalmete tüüpi.

Loode-Eesti üksiktarandkalmed²⁸ ei ole arvatavasti otseselt seotud meie eelrooma rauaaja tarandkalmete hulgas esinevate nn varaste üksiktarandkalmetega, kuna seni

²⁸ Ka väljaspool Loode-Eestit teatakse mõningaid ühetarandilisi kalmeid. Üks selline oli Jäbara E kalme, kuid arvatavasti kujutas see endast suurema liitunud kalme ühte säilinud tarandit. Virunuka III kalme Kagu-Eestis oli sealses kalmerühmas üks hilisemaid ning arvestades matuste ja leidude vähesust, võib tõesti nõustuda, et tarandkalmete traditsiooni hääbumise tõttu sinna rohkem tarandeid enam ei ehitatud. Ühetarandiline struktuur näib olevat olnud veel Mäletjärve I kalmes Kagu-Eestis (Laul 2001, 84 jj, joon.

puuduvad seesugused matmispaigad vahepealsest, s.o 2.–3. sajandist. Küll aga võib nendega teataval määral sarnanevaid vaseid leida teisel pool Soome lahte. Kitsal alal Edela-Soomes esineb rühm nelinurkseid, suurtest raudkividest ehitatud kalmeid (keskmiste mõõtmetega 6,2–8,7 x 5–6 m), mille sisetäidis on hõre ja madal. Surnud (tavaliselt suuremal hulgal) on neisse kalmetesse maetud põletatult, panused kuuluvad hilisesse rooma rauaaega, enamasti alates 4. sajandist, samuti rahvasterännuaega (Keskitalo 1979). Kuigi mainitud kalmetel Soomes on teatud erijooni (äärekividest madalam sisetäidis), domineerisid siiski ühisjooned, seda nii üldises matmisviisis kui ka hauapanuste iseloomus. Tõenäoliselt ongi hilised üksiktarandkalmed kujunenud välja paralleelselt kahel pool Soome lahte tiheda vastastikkuse läbikäimise tulemusena, kusjuures vähemalt Loode-Eestis on oma mõju selleks avaldanud nii liitunud tarandkalmed kui ka hilised ümarapõhjalised kivist- ja kangurkalmed, mille kasutamisest rooma rauaajal tunnistab rida leide (vt Lang 1987b, 202 jj).

4.7. Tüüpiliste ja üksiktarandkalmete hauapanused

Rooma rauaaja tarandkalmete hauapanused on Eestis võrreldamatult arvukamad ja mitmekülsemad kui kunagi varem. Tuleb siiski märkida, et see mitmekülgsus puudutab põhiliselt ehteid ning väiksemaid töö- ja tarberiistu. Suuremad tööriistad ja relvad on sama haruldased nagu varemgi ning Kirde-Eesti kalmetes on äärmiselt tagasihoidlik ka keraamika. Olgu kohe ka mainitud, et valdavas osas kannavad Eesti rooma rauaaegsed hauapanused ülebaltilist või idapreisilist – laiemalt võttes isegi kesk- ja põhja-euroopalikku – värvingut, olles jõudnud siamaale kas meritsi otse Läänemere kagurannikult või mööda maismaateid üle vahepealsete balti alade.

Rooma rauaaja leiumaterjal – mis ju rõhuvast enamikus ongi pärit tarandkalmetest – on uurijate tähelepanu köitnud juba Eesti arheoloogiateaduse algusaastatest saadik. Selliste uurijate, nagu Harri Moora (1938), Marta Schmiedehelm (1955), Artur Vassar (1943), Silva Laul (2001) jt töödes on kõnesolev materjal süstemaatiliselt läbi töötatud ja dateeritud. Samas tuleb nentida, et esemetüüpide päritolu ja dateeringute osas põhinevad need tööd valdavalt 20. sajandi alguse käsitlustele Läänemere kaguranniku materiaalse kultuuri kohta (nt Tischler & Kempke 1902; Gaerte 1929; Almgren 1923). Viimastel aastakümnetel on aga ilmunud ridamisi uusi analüüse Poola ja Leedu autorite sulest, kes (müntidega) hästi dateeritud hauakompleksidele tuginedes on mõningal määral ümber hinnanud varasemaid dateeringuid (nt Nowakowski 1996; 1998; Bitner-Wróblewska 2001; vt ka Michelbertas 1986). Sellega seoses tuleb märkida kahte asjaolu. Esiteks, mainitud uuringute tulemusi on meie rooma rauaaja käsitusse alles hakatud juurutama (Rohtla 2005), mistõttu aeganõudev põhitöö selles osas seisab veel ees. Teiseks, kuna erinevates piirkondades on esemete kasutusajad olnud erineva pikkusega, siis sõltub siinsete vastete dateering sellest, kust nad otseselt pärinevad – seda ei saa aga alati piisava kindlusega välja selgitada. Johtuvalt tarandkalmetele iseloomuliku matmisviisi eripärast, kus suletud leiukompleksid kas puuduvad või on hästi haruldased, ei ole siinse

32), kuigi ka siin oli matmispaiga üks ots lõhutud. Mäletjärve puhul hämmastab aga konstruktsiooni suurus: tarandi laiuseks märgitakse 10 m, pikkus pidi olema seega veelgi suurem. Kuna rooma rauaajal ei kohta nii suuri tarandeid kusagil, siis võib tekkida kahtlus, et kaevamiste ajal jäi mõni vahemüür märkamata (osa kaevamisplaane pole säilinud). Matuste ja leidude hulk selles suures kalmes osutus aga äärmiselt napiks; ajaliselt kuulusid need 3. sajandi teise poolde.

materjali põhjal võimalik esemetüüpide dateeringuid kuigivõrd täpsustada. Samas aitavad väliseeskujude täpsed ja ajaliselt kitsad dateeringud suhteliselt vähe kaasa kohalike esemetüüpide või algselt imporditud esemete kohapealsete edasiarenduste uurimisel. Suurem osa tarandkalmete hauapanustest aga just sellised ongi ning on raske kindlaks teha, kas ja kui palju nende kasutusel püsimise aeg erines originaalide omast.

Sõled

Varasemaga võrreldes olid sõled täiesti uudseks rõivakinnitusvahendiks ja ehteks, mis Eestis (v.a Lääne-Eesti ja saared) rooma rauaaja algul levima hakkas. Vanimateks seesugusteks eheteks Eestis on nn põhisarja ja preisi sarja *silmiksõled*. Läänemere kagurannikul kuuluvad esimesed neist 1. sajandi teise poolde, teised aga 1. sajandi lõppu ja 2. sajandisse (Nowakowski 1998, 46 j). Kuna Ida-Baltikumis levivad põhisarja silmiksõled peamiselt Virumaal (ligi 20 eksemplari), vähem Kesk- ja Kagu-Eestis (2), Põhja-Lätis ning Edela-Soomes, siis on sellest juba ammu järeldatud otsekontakte Kirde-Eesti ranniku ja Visla suudmeala vahel (Schmiedehelm 1931; Moora 1938, 57 jj, kaart VI). Preisi sarja silmiksõlgi teatakse Eestist üle kahe korra rohkem ning kuigi nad on laiemalt levinud ka naabermaades, ei ole selle rühma sõlgi, nagu põhisarja omigi, leitud veel Loode-Eestist. Põhisarjast ilmselt Virumaal välja arenenud nn eesti sarja silmiksõled moodustavad aga kõige arvukama rühma käsitledavat tüüpi ehete hulgas. Need levisidki peamiselt Kirde-Eestis, mõnevõrra vähem Kesk- ja Loode-Eestis (vt Schmiedehelm 1955, juun. 56); maa kaguosast on teada vaid üks eksemplar (Laul 2001, 92). Eesti sarja silmiksõled, mida seni on leitud sadakond, näivad olevat püsunud kasutusel väga pikka aega, kuni 5. sajandini, kui otsustada Piilsi peitleiu põhjal (Moora 1938, 60). 4.–5. sajandi silmiksõled on varasematest oma mõõtmetelt märksa suuremad. Lisaks Eestile tuntakse vaadeldavaid sõlgi vaid neli eksemplari Põhja-Lätist, kaks Edela-Soomest, üks Rootsist ning paar tükki Venemaalt, sh Kiievi ümbrusest (Moora 1938, 59 jj).

Suurtes joontes 2., aga osalt ka 3. sajandisse kuuluvad mitut liiki varased tugevasti *profileeritud sõled*, millest arvukaima alarühma moodustavad üksnes peakilpsõled. Nendestki ehetest tekkis lokaalseid arenguvariante, mis ajaliselt peaksid kuuluma 3.–4. sajandisse (Moora 1938, 70 jj; Laul 2001, 95–97). Peakilpsõled (kokku tublisti üle poolesaja) olid levinud suhteliselt ühtlaselt kogu tarandkalmete ruumis, mõnevõrra suurema leiusagedusega siiski Põhja-Eestis.

Küllaltki arvukaks sõleliigiks kujunesid profileeritud sõlgedest välja arenenud *kärbissõled*, mida ainuüksi Kagu-Eestist teatakse 160 (Laul 2001, 103), Põhja- ja Kesk-Eestist küll vaid poolesaja ringis. Seesugused sõled pärinevad algselt ilmselt Masuuria piirkonnast, kus nende lähtevorme (meil kutsutud ka pahksõlgedeks) valmistati juba a 200 paiku või 3. sajandi alguses (Moora 1938, 85). Eestist leitud kärbissõled jagas Moora kaheks, nimelt põhja-eesti ning lõuna-eesti / põhja-läti sarjaks. Esimesi on leitud peamiselt Põhja-Eestist, nad jagunevad kahte kronoloogilisse rühma, millest nooremad (suuremad ja tihti seest õõnsad) kuuluvad alles 4. sajandisse (*ibid.*, 86–88). Üheks Põhja-Eesti kärbissõlgede hilisemaks arenguvariandiks on ka emailiga kaunistatud Türsamäe tüüpi sõled, milliseid teatakse üksnes viiest Virumaa kalmest ja mis ilmselt kuuluvad 4. sajandisse või 5. sajandi algusse (Schmiedehelm 1955, 94 j). Teises sarjas on Laul (2001, 103) omakorda eristanud kahte varianti, üks rohkem iseloomulikum Lõuna-Eestile, teine aga Põhja-Lätile; mõlemad olid usutavasti kasutusel 3.–4. sajandil.

Provintsiaalrooma toodete eeskujul on tekkinud ketas- ja hoburaudsõled, mida ühendavaks motiiviks võib pidada emailkaunistusi. *Ketassõled* oma paljudes variatsioonides on Eestis levinud peamiselt maa kirde- ja kaguosas, kusjuures viimasele on iseloomulikud eeskätt väikesed ja nupukeste-sämpudega tihedasti ääristatud servadega sõled (Laul 2001, 110). Mujal levinud ketassõled on üldiselt suuremad ning kas sileda või harvade nupukestega ääristatud servadega; erinev näib neil tüüpidel ka ažuurse keskosa kujundus. Kagu-Eestist teatakse ühtekokku 46 ketassõlge, Põhja-Eestis ulatub nende arv 30 ringi (Laul 2001, 108; Vassar 1943). Ketassõled on dateeritud üsna pikka ajavahemikku, kas 3.–5. või ka 4.–5. sajandisse (Tallgren 1922, 102; Laul 2001, 114).

Emailitud nuppude ja kaarelaienditega kaunistatud varased *hoburaudsõled*, mis siinkandis olid levinud peamiselt Põhja-Eestis (paarkümmend eksemplari), pärinevad algselt Masuuria järvistu piirkonnast (Moora 1938, 110 jj). Seal hakati neid valmistama juba 2. ja 3. sajandi vahetusel (*ibid.*; Nowakowski 1998, 59), Eestile iseloomulikud sõled dateeritakse aga peamiselt 4.–5. sajandisse.

Väikesel arvul, kuid see-eest ühtlaselt kogu Eestis ja sh isegi Saaremaal on levinud *seondsõled*, mille algvormiks peetakse 3. sajandist pärit *kolmnurkjalaga sõlgi*. Eestis teatakse viimaseid veelgi vähem, vaid Nurmsist ja Jäbarast (Moora 1938, 78). Seondsõled olid tarvitusel 3.–4. sajandil.

Kõige arvukama sõlgede rühma moodustavad aga *ambsõled*, mida koos varasesse rahvasterännuaega ulatuvate alatüüpidega on seni teada 330. Tegu on variatsioonirikka sõlevormiga, mis nooremal rooma rauaajal ja rahvasterännuaajal oli väga populaarne laialdastel aladel Kesk- ja Põhja-Euroopas. Kuna Eestist leitud ambsõled on hiljuti põhjalikult analüüsitud Mari-Liis Rohtla poolt, siis tuginen järgnevas ülevaates tema tulemustele (vt Rohtla 2005 ja seal viidatud kirjandus).

Varaseimad on *lihtsa kõõndjalaga* (tagasipööratud jalaga) *ambsõled* (21), mis levisid peamiselt Põhja-Eesti rannikul, vähemal määral sisemaal. Kuigi eeskujud Läänemere kagurannikul kuuluvad juba 2. sajandisse, dateeritakse vastavad sõled Eestis aega alates 3. sajandist kuni 4.–5. sajandini (suuremad eksemplariid). Kõige populaarsemad olid siiski *kõõndjala ja peaoksaga ambsõled* (137), millest pooled on leitud Kirde-Eestist ja veerand Loode-Eestist. Profileeritud nupuga sõlgi, mis on vähemuses, dateeritakse 3. sajandisse, traadiga mässitud peaoksaga sõled, mida võib pidada kohalikuks toodanguks, kuuluvad aga 3.–4. sajandi vahetusest hilisemasse aega. Küllaliski laialdaselt kasutati *rõngasgarnituuriga ambsõlgi* (kolm varianti, kokku 76), millest varaseimad on Eestis arvatud pärinevat 3. sajandi lõpust (Ida-Preisiküll juba 2.–3. sajandi vahetusest), hiliseimad ulatuvad aga 5. sajandi teise ja 6. sajandi esimesse poelde. Kõnesolevaid sõlgi kasutati hauapanustena peamiselt Põhja-Eestis, vähemal määral Kagu- ja Lääne-Eestis. Kõikjal Eestist on leitud ka *lihtsaid valatud nõelahoidjaga ambsõlgi* (55), kuigi nende leviku raskuspunkt langeb maa põhja- ja läänerajoonidesse. Neid kasutati põhiliselt 4.–5. sajandil, nagu ka *kolmnurkse jalaga ambsõlgi*. Viimased kujutavad endast üsna kirjut ja eripalgelist rühma, millest mõnedele on otseseid vasteid teada Leedust. Kokku 17 sõlge on kõik pärit Põhja-Eestist. *Tähe- ja labidakujulise jalaga ambsõled* levisid meil peamiselt kirde-, kagu- ja läänepiirkondades, üksikult ka mujal (kokku 18). Kuigi Samlandis hakati mainitud sõlgi valmistama juba 4. sajandil, on nad Eestis dateeritud peamiselt 5.–6. sajandisse. Lõpuks jääb nimetada veel väikest rühma *loomapeakujulise jalaga ambsõlgi* (5), mis ilmselt kõik on imporditud lõunapoolsest Baltikumist (Leedust). Seal olid nad üsna populaarsed juba alates 4. sajandi

lõpust kuni 5.–6., kohati aga isegi 9.–10. sajandini. Eesti kultuuritekstis seesugused sõled siiski ei kodunenud.

Lisaks kõikidele ülalkäsitletud sõletüüpidele on Eestist leitud ka rida erikujulisi sõlgi, enamasti üksikeksemplaridena, olles imporditud erinevatest ilmakaartest.

Ehtenõelad

Rooma rauaajal jätkus pronksist ja rauast *karjasekeppnõelte* kandmine, kuigi järsult kahanenud määral. Sporaadiliselt on selliseid nõelu leitud üle kogu Eesti ning igal üksikjuhul pole neid võimalik täpsemalt dateerida. Tuginedes karjasekeppnõelte tüpoloogilistele tunnustele (piklik, ülalt laienev peakuju) ja esinemisele Virunuka kalmete hilisemates tarandites, oletas S. Laul (2001, 128), et nende vorm pole seotud varaste nõeltega ning laenati Eestisse teistkordselt rooma rauaaja lõpul. Just selliseid karjasekeppnõelu esineb massiliselt Lätis, Leedus ja Põhja-Valgevenes (nn riibitud keraamika kultuuri levikualal) jm.

Karjasekeppnõelte vähesus Eestis rooma rauaajal on tõenäoliselt tingitud ehtenõelte kandmise kombe hääbumisest. Võrreldes Läti ja Leedu kääbaskalmete alaga, kus erinevat tüüpi ehtenõelad olid üheks sagedasemaks hauapanuseks, esineb neid tüüpilistes tarandkalmetes väga harva. Siin vähesel arvul leitud poolikujulise-, profileeritud-, ratas- või rosettpiega nõelad on kõik imporditud lõunapoolsetelt balti aladelt. Mõnevõrra sagedasemaks hakkavad ehtenõelad muutuma alles päris rooma rauaaja lõpul ja rahvasterännaajal (koonusekujulise e keegelpiega, kolmnurkpiega jt nõelad, vt Moora 1938, 200 jj; Laul 2001, 130).

Kaelaehet

Kaelaehete populaarsus tüüpiliste tarandkalmete alal on rooma rauaaja jooksul järjest suurenenud. Üheks varasemaks kaelavõrude tüübiks, mis Lääne-Läti, Lääne-Leedu või Ida-Preisi aladelt ilmselt 2. sajandi paiku Eestisse jõudis, olid *pasunotstega kaelavõrud*. Seesuguseid võrusid, nii õhemaid kui ka massiivsemaid, on Eestist leitud paarkümmend eksemplari, kolm neljandikku neist Põhja-Eestist, ülejäänud Lõuna-Eestist; Kesk-Eestis näivad nad puuduvat. Sealjuures oli tervelt kaheksa pasunotstega kaelavõru Mustmäta ja üks nii Liimala kui ka Kiiu peitleius (Schmiedehelm 1955, 161 jj). Eestis, nagu ka lõunapoolsetel balti aladel, jäid kõnealused kaelavõrud tarvitusele kuni ilmselt 4. sajandi alguseni (*ibid.*). Samasuguse dateeringu ja levikuga on kolmest traadist punutud *aasotstega kaelavõrud*, mis samuti on baltipärane ehtevorm ning mida Eestist teatakse u kümme-kolm (Moora 1938, 273 jj; Laul 2001, 133).

Peamiselt Põhja- ja Kesk-Eestist on leitud üle poolesaja *seenotsise kaelavõru*, milliseid Läti ja Leedu aladelt tuntakse mitmeid sadu. See juba eelrooma rauaajal tekkinud kaelavõru tüüp jõudis Baltikumi 2. sajandi lõpul ning jäi oma mitmetes variantides kasutusele kuni 4., kohati isegi 5. sajandini (Moora 1938, 278–299). *Mässitud kaare ning haak- või kapselsulguriga kaelavõrud* esindavad Kesk- ja Põhja-Euroopas väga laialdaselt levinud ehtetüüpi, mis ka Baltimaades jagunevad mitmesse varianti. Osa selliste võrude kapslid olid kaunistatud emailiga (nt Kurna, Saha, Jaagupi, Virunuka jt) ja need kuuluvad 4.–5. sajandisse, kuigi Ida-Preisi ja Lääne-Leedu vasted on dateeritud mõnevõrra varasemaks (Moora 1938, 321).

Kui ülalkäsitletud kaelavõrud esindavad lõunapoolse Baltikumi kultuuritraditsioone, siis teisiti on lugu vaheliti ulatuvate *pikiharjaliste otsaplaatidega kaelavõrudega*. See on algselt germaanipärane vorm, mis hilisel rooma rauaajal jõudis Soome, Eesti ja Põhja-Läti tarandkalmete piirkonda ilmselt Skandinaavia kaudu (Moora 1938, 299 jj). Eestis on neid seni leitud 17 eksemplari, peamiselt maa põhjaosast, ning nad peaksid kaasleidude põhjal otsustades kuuluma 4. sajandisse ja 5. sajandi esimesse poolde (Lang 1996a, 153). Läti ja Leedu aladele jäi mainitud kaelavõrutüüp täiesti võõraks. Üsna rooma rauaaja lõppu ja rahvasterännuaega kuuluvad *paksenevate vaheliti otstega kaelavõrud*, mis Moora järgi (1938, 322) vahetasid välja 5. sajandil kasutuselt ära jäänud seenotsised kaelavõrud. Eestisse ongi need võrud algselt jõudnud lõunapoolsest Baltikumist ning neid on leitud maa kõikidest osadest, sh ka Lääne-Eestist ja Saaremaalt.

Lisaks võrudele on kaela kaunistatud ka mitmesuguste keedega, millest tunnistavad *pronksspiraalid*, pronksist, klaasist ja vahel ka savist ja merevaigust *helmed* ning erikujulised *ripatsid*. Needki ehted võeti üle lõunapoolsetelt naabritelt ja kanti põhiliselt hilisel rooma rauaajal kõikjal tüüpiliste tarandkalmete levikualal (Moora 1938, 348 jj; Laul 2001, 135 jj.).

Käevõrud ja sõrmused

Väga rikkalik on tüüpilistes tarandkalmetes käevõrude valik. Nagu eespool selgus, muutusid lihtsad kitsad *paelja või õõneskumera ristlõikega pronkskäevõrud* küllaltki harilikuks leiuks juba hilise eelrooma rauaaja tarandkalmetes, neid kanti aga ka rooma rauaajal. Eelrooma rauaaga ulatub tagasi ka õhukeste *seeriakäevõrude* valmistamise algus, kuid neid leidub rohkesti eelkõige 1.–2. sajandi kalmetes. Eestis ja Lätis piirduv seeriakäevõrude levik tarandkalmete areaaliga (Schmiedehelm 1955, 67). Seeriakäevõrusid kanti veel ka hilisel rooma rauaajal, kuid siis on need massiivsemad. Kolmas varase rooma rauaaja käevõrude tüüp oli *nuppotstega käevõrud*, mis nagu põhisarja silmiksõledki levisid eelkõige Kirde-Eestis (Schmiedehelm 1955, 65 jj). Viimased olid armastatud käevõrudevormiks just Visla jõe alamjooksu piirkonnas, kust nad koos nimetatud sõlgedega ilmselt ka Põhja-Eestisse jõudsid (*ibid.*). Isegi pronksiaega tagasiulatuvaks võib pidada *spiraalkäevõrusid*, mis tollal olid küll väga laialdaselt levinud, kuid mis rauaajal püsisid ehtekomplektis üksnes Läänemere idaranniku maades, eriti Lätis, Lääne-Leedus ja Ida-Preisil ning vähem Eestis ja Soomes (Moora 1938, 445 jj).

2.–3. sajandisse kuulub väike rühm *käevõrusid*, mille kaar on *paelja ja otsad ümmarguse ristlõikega*. Laialdaselt olid seesugused võrud levinud Läti ja Leedu kääbaskalmete piirkonnas, kust Eestist leitud esemed ilmselt ka pärit on (Moora 1938, 375 jj). Sama vanad on ka *ümmarguse ristlõikega käevõrud*, mida meil esineb peale mõne erandi vaid Lõuna-Eestis, kuid mis olid küllalt populaarsed lõunapoolse Baltikumis (Moora 1938, 381; Laul 2001, 154–155). Seal arenesid nendest välja *kuue- ja kaheksatahulised käevõrud*, mis hilisel rooma rauaajal muutusid populaarseks kõikjal Baltikumis. Eestis levisid sellised võrud peamiselt maa põhja- ja kaguosas (Moora 1938, 390 jj; kaart IX).

Kõige massilisemalt kasutati Eesti, Soome ja Läti tarandkalmete alal aga *õõnes- ja lamekumera ristlõikega käevõrusid*, mida nende laiuse ja muude detailide alusel mitmesse alatüüpi jaotatakse (vt Moora 1938, 408 jj; Laul 2001, 147 jj). Suur hulk

võrusid on kaunistatud kas üleni või ainult otstest põiksoonekeste, silmade, punktiirjoonte jms. Kõnealused käevõrud tulid kasutusele 2.–3. sajandil ning jäid armastatud ehtevormiks kuni keskmise rauaajani.

Kui varastes tarandkalmetes olid sõrmused veel väga haruldased, esinedes vaid kõige hilisemates kihistustes, siis tüüpilistes tarandkalmetes kujunes neist üks tavalisemaid leiuliike, seda eriti Põhja- ja Kesk-Eestis. Varaseimaks tüübiks on lame- või õõneskumera (*resp.* -kolmnurkse) ristlõikega *kinnised sõrmused*, mis on välja arenenud vastavatest eelrooma rauaaja vormidest Kesk-Euroopas (Moor 1938, 455 jj). Baltikumis esineb neid lisaks kaguranniku alale just tarandkalmete piirkonnas ning eriti Kirde-Eestis (üle 300). Nimetatud sõrmused tulid seal kasutusele 2. sajandil (Schmiedehelm 1955, 81 jj) ning neid valmistati kindlasti veel ka 3. sajandil (siis jõudsid nad Loode-Eestisse), kohati võib-olla isegi 4. sajandil.

Kõige tavalisemaks sõrmeehteks olid aga *spiraalsõrmused*, mida Põhja- ja Kesk-Eesti tarandkalmetest on leitud mitmete kümnete ja isegi sadakonna kaupa (nt Jäbara B, Pada, Nurmsi), kuid mis Lõuna-Eestis olid levinud märksa tagasihoidlikumalt (vt Lang & Ligi 1991, tab 3). Tarvitusele tulid need ehted 3. sajandi paiku ning neid kanti massiliselt kuni rooma rauaaja lõpuni; rahvasterännuajal nende arvukus kahanes tugevasti (vt Lang 1996a, 127).

Lisaks kinnistele ja spiraalsetele sõrmustele esineb kalmetes vähesel arvul teisigi sõrmusetüüpe, nagu nt *prillspiraalsõrmused* ja *pikiharjaliste kesk- või otsaplaatidega sõrmused*. Viimased sarnanevad pikiharjaliste otsaplaatidega kaelavõrudega ning on Põhja-Eestisse samuti jõudnud Skandinaaviast (vt Lang 1996a, 176 j). Nimetatud sõrmusetüübid pärinevad 4.–5. sajandist.

Töö- ja tarberiistad, vööosad ja relvad

Erinevalt rikkalikust ehtevalikust kohtab töö- ja tarberiistu ning relvi tüüpilistes tarandkalmetes vähe. Kõige sagedamini esineb *nuge*, varasemates kalmetes peamiselt sirge- või kumerselgseid ning sirp- ja vikatnuge. Erilise rühma moodustavad erikujulised sirge, spiraali keeratud otsaga või tordeeritud rootsuga *kõvernoad*. Eestisse levisid seesugused noad hilise rooma rauaaja algul kas Skandinaaviast või Läänemere kagurannikult (Vassar 1943). Tänapäeva Leedu, Läti, Soome²⁹ ja Lõuna-Eesti aladele jäid seesugused kõvernoad üldiselt võõraks, samas tuntakse neid küllalt arvukalt (tublisti üle saja) Põhja- ja Kesk-Eestist. Eestis püsisid kõvernoad tarvitusel veel ka rahvasterännuajal (Lang 1996a, 192). Kuna selliseid nuge on lähtepiirkondades leitud nii meeste kui ka naiste haudadest, siis ei pea täielikult paika varasem tõlgendus nende kasutamisest habemeajamisel; ilmselt on tegu mitmeotstarbeliste lõikeriistadega (Vassar 1943).

Siit-sealt kalmetest üle Eesti on leitud ka üksikuid *kirveid*, mis esindavad putkkirveste hilisemat arenguvarianti (vt eespool). Hannuste kalmest saadud *raudkõblas* on haruldane Eestis, kuid sagedane leid Lääne-Lätis, eriti keskmisel rauaajal (Laul 2001, 163). Üsna haruldased on *käärid* (Kambja, Liiva-Putla), natuke sagedasemad *nõelad*, *naasklid*, *värtnakedrad* ja *pintsetid*. Ka piklik-ovaalseid, auguga läbistatud *luiske* esineb

²⁹ Lätist ja Soomest on siiski leitud mõned sellised noad nii rooma rauaaja kui ka keskmise rauaaja kontekstist (LA 1974, tahv 31: 6, 37: 22–23; Kivikoski 1973, joon. 173, 365).

mitmel pool. Üksikjuhtudel kohtab ka rauast või luust *kamme* (Jäbara E, Toila II), *tiigleid* (Pölgaste) ja *tuluskive* (Sandimärdi, Virunuka). Üksikutest kalmetest leitud pronksist arvatakse *joogisarveäärised* ja *-pealistised* kuuluvad juba rahvasterännuaega (nt Jäbara E, Ojaveski, Kohtla-Järve II).

Nii nagu varastes tarandkalmetes, pole ka tüüpilistes tarandkalmetes võõrasid veel kuigi sagedaseks leiuks ning sama kehtib ka lõunapoolse Baltikumi kohta. Üksikuid *pandlaid* kohtab vaid kõige hilisemate leidude hulgas ning need esindavad juba algava rahvasterännuaja vorme. Mõnevõrra sagedasemad on erikujulised *rihmakeeled*, mis kujutavad endast valdavalt importi Läänemere kaguranniku piirkonnast.

Ka relvad on tarandkalmetes harulduseks ning neid leitakse üksnes rooma rauaaja lõppu ja rahvasterännuaega dateeritud kalmeosades. Enamasti on tegu *odaotstega* (nt Virunuka, Viimsi, Mõigu-Peetri, Proosa), üksikjuhtudel esineb ka *kilbiosi* (Jäbara E).

Keraamika

Keraamikat leidub tüüpiliste ja üksiktarandkalmete leiumaterjali hulgas ebaühtlaselt. Kirde-Eesti rikkalike hauapanustega kalmetes keraamika kas puudub või esineb väheste kildudena. Sama kehtib 3. sajandi kalmete kohta Loode-Eestis, kuid 4.–5. sajandi üksik- ja liitunud tarandkalmetes on see seal enamasti juba üsna rikkalik. Märksa paremini on keraamikaga varustatud Kesk-Eesti ja eriti Kagu-Eesti tarandkalmed; samuti leidub keraamikat Saaremaa rooma rauaaja lõpu kalmetes. Keraamika esineb kõikjal kildudena laiali, tunnistades selle kasutamist küll matmise ajal või selle järel mitmesugustes rituaalides, kuid mitte enam hauapanusena nagu mõnikord varem.

Kõikide piirkondade kalmetes esineva keraamika hulgas saab eristada kaks põhirühma: jämedama kivipurrusisaldusega savist tehtud suuremad potid (nn Nurmsi-pärane jämekeraamika ja hiline tekstiilkeraamika) ning peene liivasisaldusega savist hoolikalt viimistletud pindadega nõud (Nurmsi-pärane peenkeraamika ja Salenieki-pärane keraamika). Mainitud keraamikastiile käsitleti detailsemalt eespool (3.3.1).

4.8. Bautakivikalmed

Täiesti erandliku kalmetüübi Eestis moodustavad nn bautakivikalmed Valklas. Need paiknevad klindieelsel rannikumadalikul 170 m kaugusel mererannast ja 6,7 m kõrgusel merepinnast. 1937. a läbi viidud arheoloogilistel kaevamistel (Saadre 1938) uuriti nelja põletusmatust, millest üks asus väikese kiviringi sees, ülejäänud aga olid tähistatud meetri-poolteise kõrguste kivisammastega. Viimastest üks oli juba varem lõhutud, teistest saadi aga peale põletatud luude ka metallesemeid: nuga, kinnine sõrmus, pronksivõru katke ja pronksitükke ühest kaldest ning nuga, pronksist rinnanõel, naaskel, kinnine sõrmus ning pronksitükk teisest. Luud olid põletatud tugevasti ning enne kaldeste asetamist puhastatud. Leitud panused kuuluvad 3. sajandisse.

Vassar püüdis omal ajal (1966b) näidata, nagu oleks Valkla kalmete puhul tegu Eestis laiemaltki levinud kalmetüübiga. Toodud võrdlused – püstised kivid Sõrve laevkalmetes, Kiiu ja Kirimäe leiud jt. – pärinevad aga kas hoopis teistest kalmetüüpidest või siis ebaprofessionaalsetest tähelepanekutest ning ei ole veenvad. Valkla sammaskalmed esindavad kaheldamatult täiesti kindlat ja omaette kalmetüüpi, mis Eestis on seni ainulaadne, kuid levinud laiemalt mitmel pool Rootsis (Stenberger 1977, 259).

4.9. Maa-alused kalmed

Nii pronksi- kui ka vanema rauaaja maapealse ehitusega kivikalmete analüüs on näidanud, et neisse maeti omal ajal vaid üks osa elanikkonnast, mistõttu teine osa on maetud kuidagi teisiti. Üks võimalikke viise alternatiivseks matmiseks on nähtavasti olnud maa-alused kalmistud. Paraku on andmed maa-aluste kalmete kohta napid, kuigi neid jagub kõikidele siin käsitletavatele arheoloogilistele perioodidele. Kuna selliste matmispaikade avastamine on maastikke visuaalselt seirates võimatu, siis ongi neid seni leitud üksnes juhuslikult, seoses teiste arheoloogiliste või muude kaevetöödega.

Näib, et üheks viisiks surnuid matta on olnud põletusjäänuste asetamine kas maasse kaevatud aukudesse, urnidesse või ka maapinnale. Esimese kohta on saadud tõendeid Kagu-Eestist Põlgaste kivikalme alt (vt Laul 2001, 27). Seal leiti 5 cm paksune söesegune ja põlenud luud sisaldav kiht u poole meetri sügavuselt tarandkalme alt. Panuseid ei olnud, kuid radiosüsiniku meetodil dateeriti see matus vanema ja noorema pronksiaja vahetusse (2900±120 tt, kalibreerituna 1260–920 eKr). Põletusmatuseid urnides teatakse seni vähe; mainida võib vastavaid leide Ruusal, Antsas ja Kuigatsis, kõik Lõuna-Eestis (Lillak 2006). Põletusmatuste asetamisega kas endisaegsele maapinnale või siis pindmestesse kihtidesse on tegu aga nii Vehendis, Tsiistres, Ilmandus kui ka Tõugul. Vehendist ja Tsiistrest on saadud radiosüsiniku dateeringud, mis osutavad pronksiaja lõpule ja eelrooma rauaajale, vastavalt 2315±90 tt (520–200 eKr) ja 2460±50 tt (759–411 eKr), (Laul 2001, 31; Konsa 2003, 146). Ilmandu III kalme all avastatud põletatud luude kihist saadud söeproovi dateering oli veelgi vanem, 12.–9. sajandist eKr (vt eespool). Tõugu II kalme alused puistepõletusmatused pärinevad tõenäoliselt varasest eelrooma rauaajast või sellele vahetult eelnenud sajanditest. Põletatud luud on leitud veel ka Toila kivikalme alt (Schmiedehelm 1955, 51) jm.

Andmeid on saadud ka maa-aluste laibamatuste kohta. Üheks selliseks oli lamespiraalsete oimuehetega matus Lehmja-Loo II kalme all, pärit nooremast pronksiajast (vt Lõugas 1991, 66, joon. 2). Hilisesse eelrooma rauaajaga võib aga dateerida Tamsa kalme Lõuna-Eestis, kus küll luustikud polnud enam oma algses asendis. Sealsetest panustest moodustavad enamiku rauast karjasekeppnõelad. On võimalik, et maa-aluste laibamatustega oli tegu ka Nava põletusmatustega kivikalme all, mille juurest leiti karjasekeppnõelu, spiraalse keskosa ja lusikakujuliste otstega oimuehe, aasaga putkkirves, sirpnugade ja teiste nugade katkeid. Halvasti säilinud laibamatuseid koos raudnoa ja tulekivilaastuga leiti veel Jäbara C kalme tarandikivide alt (Schmiedehelm 1955, 62). Arvatavasti osutavad kunagistele laibamatustega kalmetele ka mitmed Saaremaalt maa seest leitud lusikotstega oimuehted (Jaanits *et al.* 1982, 184).

Maa-aluseid kalmistuid nii põletus- kui laibamatustega on mõnevõrra rohkem avastatud ja uuritud Lätis, Ida-Leedus ja nende idapoolsetel naaberladel. Teiste hulgas erandlik on Ķivutkalnsi vanema pronksiaja kalmistu Väina alamjooksul, mis paiknes mäel samanimelise kindlustatud asulakihi all (Denisova *et al.* 1985). Siinkohal väärivad aga lähemat tähelepanu mõned teised maa-alused matmispaigad, kus esineb

kivikonstruktsioonidega haudu. Ühes sellises kalmistus Raganukalnsis on arheoloogiliselt uuritud 110 hauda, kusjuures avastati nii põletus- kui ka laibamatuseid, kuid täiesti ilma panusteta. Osa matuseid asus kivikirstus, mõnes hauas oli vaid üksikuid kive. Kalmistu on dateeritud erinevalt; see rajati ilmselt juba pronksiajal, kuid sinna maeti ka eelrooma rauaaja algupoolel (Graudonis 1967, 64 jj). Leedus on üks seesugustest kalmistutest avastatud Kernavès (Luchtanas 1992). Surnud olid seal maetud põletatult maahaudadesse, vahel olid põletatud luud asetatud saviurni, teinekord kivide vahele, mõnikord aga lihtsalt auku. Valgevenes, üsna praeguse Leedu piiri lähedal, on teada maa-aluste põletusmatustega kalmistu Lankiškėsis (Kulikauskas *et al.* 1961, 125–126). 3600 m² suurusel alal oli vaid 81 hauda, mis paiknesid seega üsna hõredalt. Suurem osa matustest oli panusteta, põlenud luud olid tuleasemelt kokku korjatud ning puistatud 30–50 cm sügavustesse aukudesse; mõnes hauas leiti ka tulease, mõnes avastati aga kive või isegi kiviring. Kaks matust olid põletamata. Panuste hulgas domineeris riibitud keraamika (sh. esines miniatuurseid savinõusid), leiti ka mõni silmaga kivikirves ja tulekivilaaste ning pronksõrmus. Kernavė ja Lankiškė kalmistud kuuluvad eelrooma rauaajaga ning selliseid teatakse veel mujaltki riibitud keraamika kultuuri alalt.

Võib oletada, et nii nagu lõuna- ja kagupoolsetel naaberaladel, olid põletus- ja laibamatustega maa-alused kalmistud ka Eestis üsna levinud. Johtuvalt asjaolust, et seni on neid leitud just hilisemate kalmete alt, jääb mulje kivikalmete-eelsest matmisviisist. Tõenäoliselt aga harrastati matmist maahaudadesse või maa peale ka rööbiti matmisega kivikalmetes, mille kohta küll otseseid andmeid veel pole (kui mitte arvestada ülalmainitud oimuehete leide Saaremaalt). Igal juhul rikastab teave maa-alustest kalmistutest meie ettekujutust pronksi- ja vanema rauaaja matmisviiside mitmekülsusest.

4.10. Kokkuvõte

Peamiseks kalmevormiks Eestis nooremal pronksiajal ja vanemal rauaajal, mida seni arheoloogiliselt uuritud, on olnud maapealse ehitusega kivikalme. Nimetatud aja jooksul tegid aga kivikalmed läbi pika ja mitmekülgse arengutee, mis oma põhilises osas rajanes küll kohalikule põhjale, kuid milles aeg-ajalt võib ikka täheldada impulsse lähematelt naaberaladelt. Ei ole ilmselt ka liialdus väita, et nii mõnigi kord on mõjutusi sakraalarhitektuuris ja matmisviisis kandunud siit välja, nii põhja- kui lõuna poole. Kõik see tõendab tihedat läbikäimist eri piirkondade inimeste vahel, mis ei piirdunud üksnes kaubakontaktidega, vaid ulatus märksa sügavamale vaimse kultuuri sfääri. Nimetatud sügavate, lausa ühiskondliku elu ja kultuuri juurteni ulatuvate mõjutuste kõrval võib aga näha selliseidki, mis jäid pinnapealseks ja võõraks siinsele n-ö kultuuritekstile. Piisab, kui mainida laev- ja bautakivikalmeid, samuti tervet rida importesemeid, mida ei võetud omaks ega arendatud edasi. Laiemalt võttes on tegu kultuuri tõlkimise probleemidega, mida põgusalt käsitletakse allpool.

Maapealse ehitusega monumentaalsete matmispaikade areng algas Põhja- ja Lääne-Eesti rannikualadel ning saartel esimeste kivikirstkalmete rajamisega vanema ja noorema pronksiaja vahetusel. Selleks saadi impulsse nähtavasti nii põhja-, lääne- kui ka lõuna poolt. Kivikirstkalmete ehitamine on kestnud kuni varase eelrooma rauaajani (*incl.*), kuid järelmatuseid ja ka lihtsalt ohvriande asetati nendesse ka hiljem, kohati kuni rooma

rauaajani välja. Kivikalmete arengu esimest etappi (hilispronksiaeg) iseloomustab üks ja ainus kalmetüüp, kuigi ka kivikirstkalmete endi hulgas võib kohata mitmeid variatsioone. Laevkalmete innovatsioon, nagu mainitud, Eestis ei juurdunud.

Pronksiaja lõpul ilmus kivikirstkalmete kõrvale uus kalmetüüp, mis sai aluseks sakraalarhitektuuri arengule järgmise tuhande aasta jooksul. Esimesed varased tarandkalmed koosnesid nii kirstudest kui ka väikestest kirstutaolistest taranditest, mis olid nagu kivikirstkalmete kirstudki mõeldud algselt individuaalmatuste jaoks. Seetõttu näib rohkem õigust olevat nendel uurijatel, kelle arvates tarandid kujundati välja kirstude suurendamise teel. Eeskujuks võisid siin olla just seesugused kivikirstkalmed, kuhu oli ehitatud mitmeid kirste. Alles siis, kui hakati rajama suuri tarandeid kollektiivsete matuste jaoks, võidi tarandimüüridele omistada kogu matmisala piirav funktsioon. Igal juhul on mitme sajandi jooksul püstitatud rööbiti nii kivikirst- kui ka varaseid tarandkalmeid, millele osutab rühma hauapanuste liigiline ja kronoloogiline kokkulangevus. Mitut tüüpi varased tarandkalmed, hilised kivikirstkalmed ning nende paralleelvormina kujunenud kangurkalmed osutavad matmiskombestiku mitmekülgsusele eriti varasel eelrooma rauaajal. Mainitud perioodi lõpul muutusid aga tooniandvaks peamiselt just varased tarandkalmed, kuigi maeti ka kangurkalmetesse ning järelmatustena mõningatesse kivikirstkalmetesse. Olgu rõhutatud, et kuni ajaarvamise vahetuseni hõlmas kivikalmete traditsioon peamiselt vaid Põhja- ja Lääne-Eestit koos saartega, üksikud erandid väljaarvatud.

Varasel rooma rauaajal kujunes Kirde-Eestis üht liiki varaste tarandkalmete põhjalt välja tüüpilise tarandkalme vorm, mis seejärel väga kiiresti levis maa kesk- ja kaguossa ning seejärel, kuid järjest kahaneva pingega, ka loode- ja edelarajoonidesse, jõudes lõpuks isegi saartele. Suurtel aladel olid just tüüpilised tarandkalmed esimeseks maapealse ehitusega kivikalmevormiks. Selle levikuprotsessi taga ei tule siiski näha rahvastiku migratsiooni, vaid eelkõige usundi ja ideoloogia levikut. Lisaks uudele matmiskombestikule levisid ka innovatsioonid inimeste üldises elustiilis, rõivastuses, töövahendites jne.

Nagu näitab rida avastusi, on Eesti kõikides osades maetud ka maa-alustesse kalmistutesse, nii põletamata kui põletatult. Tegu ei ole olnud üksnes kivikalmete-eelse matmisviisiga, vaid nähtavasti ja vähemalt osaliselt ka sellega samaaegse nähtusega. Kuna selliseid matmispaiku on raske avastada, siis pole neid veel põhjalikumalt uuritud.